

Innocenty Rusecki

Z działalności duszpasterskiej bernardynów – III Zakon św. Franciszka z Asyżu, bractwa i stowarzyszenia religijne

Łódzkie Studia Teologiczne 14, 179-214

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

O. INNOCENTY RUSECKI OFM

Z DZIAŁALNOŚCI DUSZPASTERSKIEJ BERNARDYNÓW
– III ZAKON ŚW. FRANCISZKA Z ASYŻU,
BRACTWA I STOWARZYSZENIA RELIGIJNE

WSTĘP

Celem niniejszego artykułu w zamyśle autora jest ukazanie czytelnikowi historycznego już w większości bogactwa duszpasterskiego, jakie było prowadzone przy klasztorach bernardynów od początku ich działalności w Polsce. Bogactwem tym było przede wszystkim duszpasterstwo nadzwyczajne, przejawiające się w prowadzeniu III Zakonu św. Franciszka z Asyżu oraz licznych bractw religijnych i stowarzyszeń.

Autor zdaje sobie sprawę, iż tak rozległa tematyka nie może być szczegółowo i wyczerpująco przedstawiona w tym opracowaniu, dlatego ogranicza się jedynie do najstarszych bractw, ukazuje ich funkcjonowanie i społeczne oddziaływanie na podstawie niektórych dość dobrze zachowanych materiałach archiwalnych z klasztorów w Leżajsku i Rzeszowie, w których od wieków odbierają cześć cudowne obrazy – Matki Bożej Leżajskiej i Rzeszowskiej.

BERNARDYNI W POLSCE

Powstanie bernardynów jako jednej z polskich Prowincji Zakonu Braci Mniejszych św. Franciszka z Asyżu wiąże się z pobytem w 1453 r. w Krakowie Jana Kapistrana wielkiego misjonarza i reformatora franciszkańskiego¹.

Kiedy w Zakonie Braci Mniejszych doszło do podziału na konwentualnych i obserwantów (już od połowy XIV w.), Jan Kapistran stał się wielkim orędownikiem i obrońcą obserwy zakonnej oraz obrońcą spuścizny duchowej św. Franciszka. Wraz z liczną grupą braci opowiadał się za zachowaniem reguły francisz-

¹ H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych (dodatek)*, w: *Klasztory bernardynskie w Polsce w jej granicach historycznych*, pod red. H.E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 619.

kańskiej bez żadnych złagodzeń, w przeciwieństwie do odłamu konwentualnego, który postulował złagodzenie reguły².

Będąc w Krakowie, założył na Stradomiu pierwszy w Polsce klasztor obserwancki pod wezwaniem św. Bernardyna ze Sieny (stąd przyjęła się nazwa zwyczajowa bernardyni, która pozostała do dnia dzisiejszego)³.

Od samego początku swojej działalności bernardynscy zakonnicy starali się być jak najbliżej ludzi i ich problemów. Wśród licznych zakonów działających na terenach historycznej Polski żaden tak mocno nie wrósł w dzieje naszej Ojczyzny, jak bernardyni, których określano mianem polskiego zakonu⁴.

Intensywny rozwój bernardynów w pierwszej połowie XVII w. doprowadził do ich podziału za sprawą Antoniego Strozzi, komisarza i wizytatora zakonu w Polsce. Dokonało się to podczas kapituły w Warszawie 20 lutego 1628 r. W wyniku podziału z jednej dotychczasowej prowincji bernardyńskiej powstały cztery, a mianowicie: Małopolska, Wielkopolska, Ruska i Litewska. Podział ten nie okazał się trwały, został bowiem unieważniony przez bernardynów na kapitule w Lublinie 22 lipca 1630 r. Połączono wówczas Prowincję Ruską, Małopolską i Litewską w jedną prowincję. Jednakże i ten podział wkrótce uległ zmianie, liczne bowiem fundacje konwentów na wschodnich terenach Polski sprawiły, iż musiało w takiej sytuacji wrócić do rozdziału tej prowincji. Dokonano tego na kapitule zakonnej we Lwowie w 1637 r., wyodrębniono trzecią – Prowincję Ruską. Powstały w ten sposób trzy prowincje: Wielkopolska, Polska nazywana również Małopolską lub Małopolsko-Litewską oraz Ruska. Ostatni podział dokonał się w 1731 r., kiedy z klasztorów litewskich, należących do Prowincji Małopolskiej, erygowano nową – Prowincję Litewską.

Praca duszpasterska, która stanowiła główne zadanie zakonników, polegała na pracy we własnych kościołach, gdzie sprawowano ofiarę mszy świętej, urządzano bogate nabożeństwa, udzielano sakramentów świętych, a zwłaszcza słuchano spowiedzi św., głoszone słowo Boże, prowadzono III Zakon św. Franciszka i liczne bractwa religijne⁵.

Kult do męki Pana Jezusa wpłynął na założenie sanktuariów pasyjnych w Kalwarii Zebrzydowskiej, Górze Kalwarii k. Warszawy i Cytowianach na Litwie,

² I. Rusecki, *Klasztor i kościół Ojców Bernardynów w Warcie – miejscem kultu o. Rafała z Proszowic*, Kalwarianum 1998, s. 9; H.E. Wyczawski, W. Murawiec, *Święty Jan z Dukli*, Kalwaria Zebrzydowska 1997, s. 44 nn.

³ I. Rusecki, *Zarys dziejów Bernardynów w Polsce (1453–2003)*, „Studia Diecezji Radomskiej”, t. 5, 2003, s. 550.

⁴ I. Rusecki, *Bernardyni krakowscy stróżami relikwii Błogosławionego Szymona z Lipnicy*, Kalwaria Zebrzydowska 1998, s. 18.

⁵ I. Rusecki, *Maryjne sanktuarium OO. Bernardynów w służbie pielgrzymującego ludu*, „Resovia Sacra”, „Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej”, t. 8, 2001, s. 190 nn.

a także sanktuariów Cierpiącego Pana Jezusa w Alwerni, Tarnowie i Paradyżu k. Opoczna⁶.

Kult Matki Bożej wpłynął na powstanie licznych sanktuariów maryjnych, których, jak podają źródła, było około pięćdziesięciu. W sześciu kościołach ukoronowano łaskami słynące statuy i obrazy Matki Bożej. W Sokalu koronacja odbyła się w 1724 r., w 1750 r. u bernardynek w Wilnie, w 1752 r. w Leżajsku, w 1755 r. w Skępem, w 1763 r. w Rzeszowie i w 1887 r. w Kalwarii Zebrzydowskiej⁷.

Zakonnicy rozwijali kult św. Antoniego z Padwy w sanktuariach w Brzeżanach, Orszy, Radechnicy, Ratowie, Samborze i Zbarażu⁸.

Konwenty bernardyńskie, zwłaszcza te na kresach, były zawsze oazami polskości i katolicyzmu. Niejednokrotnie klasztory zamieniały się w fortece wojenne. Bernardyni zawsze byli gotowi na największe nawet ofiary w obronie Ojczyzny, czego dali dowody wielokrotnie w długiej historii. Zawsze włączali się do walki, dając przykład czynu obywatelskiego. Wraz z upadkiem niepodległości Polski w 1772 r. Bernardyni wkroczyli w okres wzmożonej działalności patriotycznej. Swój udział uwidocznili w powstaniu listopadowym, w licznych manifestacjach narodowych, które poprzedziły powstanie styczniowe i w samym powstaniu styczniowym. Wraz z całym narodem potrafili wznieść się na wyżyny ludzkich możliwości w obronie Ojczyzny. Wyrazem tego zaangażowania był oddźwięk w literaturze narodowej. Ksiądz Robak w *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza, to bernaryn, który zajmuje się przygotowaniem powstania na Litwie w 1811 r., a ks. Piotr z *Dziadów* był reprezentantem kształtującym myśli i poglądy bohaterów narodowych⁹.

Wśród rozmaitych działań i podejmowanych prac przez zakonników bernardyńskich ważne miejsce zajmowała działalność charytatywna. Zawsze starali się pomagać biednym, potrzebującym i opuszczonym. Nigdy nie przechodzili obojętnie obok takich ludzi. Wynikało to z reguły św. Franciszka, który pracę wśród najuboższych zalecał swoim duchowym synom. Pomocą obejmowali zarówno dorosłych, którzy przychodzili po pomoc do furty klasztornej, jak również ubogą młodzież poprzez organizowanie dla nich burs i konwiktów¹⁰.

Bernardyni obok pracy duszpasterskiej zaangażowali się również w działalność oświatową. Szkolnictwo przyklasztorne zasadniczo rozwinęło się dopiero po pierwszym rozbiore Polski. Jak już wspomniano wyżej zakonnicy powołani byli przede wszystkim do pracy duszpasterskiej, dlatego działalność na polu oświatowym traktowali ubocznie. Odpowiedzieli jednak pozytywnie na apel Komisji Edukacji Narodowej w 1773 r. i chętnie włączyli się w nurt pracy oświatowo-

⁶ Tamże, s. 192.

⁷ Tamże, s. 193.

⁸ I. Rusecki, *Bernardyńska droga do świętości*, Kalwaria Zebrzydowska 2003, s. 29.

⁹ Tamże, s. 40–41; I. Rusecki, *Zaangażowanie patriotyczne Bernardynów (1772–1864)*, „Studia Franciszkańskie”, t. 10, 1999 s. 415 nn.

¹⁰ I. Rusecki, *Bernardyńska droga do świętości*, s. 40.

-wychowawczej poprzez założenie przy swoich klasztorach około 45 szkół, z których 10 uzyskało status szkoły średniej¹¹.

Współcześnie bernardyni cenią sobie bardzo to wielkie dziedzictwo działalności duszpasterskiej przekazane im przez poprzedników. Kontynuują pracę duszpasterską na różnych odcinkach: poprzez prowadzenie parafii i duszpasterstwa parafialnego, organizowanie nabożeństw i odpustów, głoszenie rekolekcji i misji, katechizację dzieci i młodzieży, głoszenie słowa Bożego i posługę w konfesjonale. Udzielają się również w działalności charytatywnej. Wielu zakonników poświęca się pracy naukowej i wydawniczej. Dziś są także stróżami znanych polskich sanktuariów: w Kalwarii Zebrzydowskiej, Leżajsku, Skępem, Dukli, Alwerni, Radeckim i Rzeszowie. Wielu zakonników poświęca się pracy na misjach: w Kongo, Zimbabwie, Libii, a także wśród Polonii: w Argentynie, na Ukrainie, Białorusi, Słowacji, w Niemczech, Stanach Zjednoczonych, Belgii, Izraelu i we Włoszech.

TRZECI ZAKON ŚW. FRANCISZKA Z ASYŻU

Święty Franciszek to wyjątkowa postać, która pojawiła się w historii. To człowiek, który najpierw sam dogłębnie się nawrócił, a następnie zadbał także o innych. Wyraziło się to przede wszystkim w tym, iż założył trzy odrębne zakony, a mianowicie Zakon Braci Mniejszych, Zakon Sióstr Klarysek i wreszcie III Zakon dla świeckich, który dzisiaj ma inną oficjalną nazwę – Franciszkański Zakon Świeckich. Zakon ten przeznaczony był dla ludzi żyjących w społeczeństwie. Święty Franciszek założył ten zakon, ponieważ uważał, iż wszyscy jesteśmy dziećmi Boga i wszyscy bez względu na stan, w jakim żyjemy, mamy prawo, a nawet obowiązek dążyć do świętości poprzez naśladowanie Chrystusa¹².

Zrzeszał w swych szeregach wszystkich chętnych bez względu na płeć, zawód czy wiek. Mogli należeć do niego zarówno starzy, jak i młodzi, biedni i bogaci, wykształceni i prości, królowie i poddani, biskupi i kapłani. W ten sposób Trzeci Zakon starał się łączyć życie zakonne ze świeckim w jedną całość dla dobra Kościoła¹³. Przykładem tego stwierdzenia był fakt, iż ponad stu tercjarzy i

¹¹ I. Rusecki, *Działalność oświatowo-wychowawcza w Katolickim Liceum i Gimnazjum Ojców Bernardynów w Łodzi. Zagadnienia wybrane*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, t. 13, 2004, s. 373 nn.

¹² G. Majka, *Dziedzictwo św. Franciszka we współczesnym Kościele i w świecie*, „Studia Franciszkańskie”, 3, 1988, s. 269; I. Rusecki, *Bernardyni krakowscy stróżami relikwii Błogosławionego Szymona*, s. 7; H. Hoever, *Żywoty świętych pańskich*, Olsztyn 1993, s. 362; A. Żynel, *Franciszek z Asyżu*, w: *Encyklopedia katolicka*, pod red. L. Bieńkowskiego, P. Hemperka, S. Kamińskiego, t. 5, Lublin 1989, kol. 426.

¹³ G. Majka, dz.cyt., s. 269–270; B. Siwiec, *Bernardyni tarnowscy w latach (1459–1939). Zarys dziejów klasztorów Zakonu Braci Mniejszych w Tarnowie*, Kraków 1999, s. 117; H. Hoever, dz.cyt., s. 362; G. Majka, *Dziedzictwo św. Franciszka we współczesnym Kościele i w świecie*, „Studia Franciszkańskie”, t. 3, 1988, s. 269; I. Rusecki, *Bernardyni krakowscy stróżami relikwii Błogo-*

tercjarek zostało wyniesionych na ołtarze¹⁴. W gronie tym znaleźli się m.in. św. Ludwik IX¹⁵ – król francuski, św. Elżbieta¹⁶ – księżna Turynii oraz św. Małgorzata z Kortony¹⁷. Wspomnieć warto, iż tercjarstwo na ziemiach polskich również wydało wielu świętych i błogosławionych. Wśród nich znaleźli się św. brat Albert Chmielowski¹⁸ – artysta malarz, wielki opiekun biedaków i założyciel zgromadzeń zakonnych, błogosławiony o. Honorat Koźmiński¹⁹, kapucyn, założyciel licznych zgromadzeń bezhabitowych opartych na regule III Zakonu oraz uboga służąca błogosławiona Aniela Salawa²⁰.

Przyjmuje się, iż III Zakon dla świeckich powstał w 1221 r., chociaż prawnie został ukonstytuowany dopiero w 1289 r. konstytucją apostolską *Supra Montem* papieża Mikołaja IV, którą zatwierdzono regułę III Zakonu. Wspomnieć trzeba, iż w historii wydawano wiele dokumentów papieskich, które dotyczyły tercjarstwa i tercjarzy. Takimi dokumentami były dokumenty papieża Benedykta XIII: *Paterna Sedis Apostolicae* z 10 grudnia 1728 r., *Singularis devotio* z 5 lipca 1726 r., *Dilecti Filii* z 25 czerwca 1728 r., *Exponi Nobis* z 30 września 1729 r. oraz Konstytucja papieża Benedykta XIV *Ad Romanum Pontificem*, wydana 15 marca 1751 r. Konstytucja ta kładła kres wszystkim wątpliwościom, które pojawiły się w związku z działalnością i organizacją III Zakonu. Niezmiernie ważną rolę w rozwoju tercjarstwa odegrał papież Leon XIII, który wydając w 1882 r. Encyklikę *Auspicato* oraz drugi dokument, jakim była Konstytucja z 1883 r. *Misericors Dei Filius* zreformował III Zakon, przystosowując go do czasów współczesnych²¹.

stawionego Szymona, s. 7; H. Hoever, dz.cyt., s. 362. APBK rkps sygn. RGP-g-1 Akta dotyczące Trzeciego Zakonu św. Franciszka, 1857–1939, s. 955.

¹⁴ L. Doliński, *Nowy Breviarzyk tercjarzski*, Kraków 1899, s. 46–47; *Pamiętnik ogólnopolskiego kongresu tercjarzskiego odbytego w Krakowie z okazji 700-letniego Jubileuszu założenia III Zakonu św. O. Franciszka (1221–1921)*, Częstochowa 1922, s. 189, 204–205; APBK rkps sygn. RGP-g-1 Akta dotyczące Trzeciego Zakonu, s. 955 nn.

¹⁵ H. Hoever, dz.cyt., s. 310–311.

¹⁶ Tamże, s. 413–414.

¹⁷ Mszał franciszkański, Wrocław 1998, s. 124.

¹⁸ A. Stelmach, *Albert Adam Chmielowski*, w: *Nasi święci. Polski słownik hagiograficzny*, pod red. A. Witkowskiej, Poznań 1995, s. 39 nn; K. Michalski i F. Kopera, *Chmielowski Adam*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. W. Konopczyńskiego, t. 3, Kraków 1937, s. 338nn; M. Kaczmarzyk, *Chmielowski Albert Adam*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, pod red. H.E. Wyczawskiego, Warszawa 1981, s. 83–84; A. Stelmach, *Chmielowski Adam*, w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, pod red. R. Gustawa, t. 1, Poznań–Warszawa–Lublin 1971, s. 228 nn.

¹⁹ M. Mazurek, *Koźmiński Florentyn Waclaw*, w: *Hagiografia polska*, t. I, s. 863nn; K. Gadacz, *Koźmiński Florentyn Waclaw*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. E. Rostworowskiego, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 67 nn.

²⁰ J. Bieniarzówna, *Salawa Aniela*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. H. Markiewicza, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 356–357; J.R. Bar, *Salawa Aniela, Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny...*, t. 2, Poznań–Warszawa–Lublin 1972, s. 294 nn.

²¹ J. Bar, *Tercjarstwo franciszkańskie*, Kraków 1945, s. 5–6; P. Stein, *Trzeci zakon franciszkański. Rozprawa prawniczo-kanoniczna*, Lwów 1933, s. 3–4; *Konstytucja o franciszkańskiej regule trzeciego zakonu świeckiego*, Lwów 1883, s. 4; H.E. Wyczawski, *Działalność religijna i społeczna*,

Dokumenty papieża Leona XIII stały się przełomowym momentem w działalności III Zakonu. Spowodowały odrodzenie się ruchu tercjarzkiego i przyczyniły się do jego szybkiego rozwoju w Kościele²². Leon XIII wydał później jeszcze inne ważne dokumenty dotyczące tercjarstwa, jak *In tertium* z 12 września 1900 r., które było skierowane do braci i siostr tercjarzy z racji międzynarodowego kongresu tercjarzkiego w Rzymie i brewe *Qui multa* z 7 września 1901 r., które nadaje nowe odpusty dla tercjarzy. Również późniejsi papieże troszczyli się o rozwój tercjarstwa, np. papież Pius X w brewe *Recte vos* z 29 kwietnia 1909 r., które było skierowane do generała Zakonu Braci Mniejszych. W brewe papieskim zawarta była usilna zachęta do rozszerzania idei III Zakonu. W innym brewe papieża Piusa X z 17 grudnia 1909 r. *Dilectavit nos* również papież zachęcał do tworzenia nowych kongregacji tercjarzskich. Wspomnieć trzeba również o encyklice papieża Benedykta XV z 1921 r. *Sacra propediem*, w której ukazany został właściwy charakter III Zakonu oraz na jego wielki wpływ na ożywienie życia religijnego i moralnego w całym Kościele. Innym ważnym dokumentem z okresu międzywojennego była Encyklika papieża Piusa XI *Rite expiatis* z 30 kwietnia 1926 r. W dokumencie tym, na tle ukazanej postaci św. Franciszka, została przedstawiona rola, jaką odegrał III Zakon w przeszłości. Dokument jednocześnie zachęcał tercjarzy do dalszej pracy i działalności²³.

O tercjarstwie na ziemiach polskich można mówić od chwili przybycia pierwszej grupy franciszkanów w XIII w.²⁴. Trzeba jednak zaznaczyć, iż nie istnieje wiele informacji na ten temat. Wiemy jedynie, iż w połowie XV w. po przybyciu do Polski Jana Kapistrana i powstawaniu pierwszych klasztorów bernardyńskich powstawały również gminy tercjarzkie²⁵. W czasie reformacji rozwój III

w: *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. 2, 1764–1945, cz. 2, 1918–1945, Poznań–Warszawa 1979, s. 54; F. Kędzierski, *O trzecim zakonie św. Franciszka z Asyżu*, „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, R. 49, 1934, s. 200.

²² H.E. Wyczawski, *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru Bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 1987, s. 204–205; J. Bar, dz.cyt., s. 7nn; Cz. Bogdalski, dz.cyt., s. 355–356. Tekst Encykliki Leona XIII *Auspicato* i Konstytucji apostołskiej *Misericors Dei Filius* zostały umieszczone w pozycji J. Bara i Z. Włodarczyka. J. Bar, Z. Włodarczyk, *Święty Franciszek i jego III Zakon*, Wrocław–Kraków 1948, s. 7–19, 60–69.

²³ H.E. Wyczawski, dz.cyt., s. 205; L. Doliński, dz.cyt., s. 94–95; Cz. Bogdalski, dz.cyt., s. 356–357. Wszystkie dokumenty Stolicy Apostołskiej dotyczące III Zakonu św. Franciszka zostały zawarte w pozycji J. Bara i Z. Kołodziejczyka, dz.cyt., s. 7–86.

²⁴ Potwierdzeniem tej opinii może być fakt, iż na dworach książęcych w tym czasie bardzo popularne stały się idee franciszkańskiego III Zakonu. Błogosławiona Kinga była jedną z wielu, która pochłonięta została również ideami św. Franciszka, co zapewne wywarło wpływ na to, iż stała się tercjarką franciszkańską. J. Kłoczowski, *Bracia Mniejsi w Polsce średniowiecznej*, w: *Zakony franciszkanie w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. I; *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1, *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Lublin 1983 s. 17; M. Witkowska, *Kinga, Kunekunda*, w: *Hagiografia polska...*, t. 1, s. 760–761.

²⁵ H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 621; B. Siwiec, dz.cyt., s. 117.

Zakonu znacznie osłabił²⁶. Po reformacji zapewne nastąpił rozwój III Zakonu św. Franciszka, jednakże trzeba podkreślić, iż sytuacja społeczno-polityczna w XVII i XVIII w. ograniczyła zapewne tenże rozwój²⁷. W tym miejscu warto zaznaczyć, iż w 1758 r. o. Juwenalis Charkiewicz, bernardyn prowincji litewskiej, wydał pierwszy w Polsce podręcznik dla tercjarzy pt. *Przewodnik do ojczyzny niebieskiej*. Podręcznik ten cieszył się bardzo wielką popularnością i już w 1771 r. wznowiono jego nakład. W podręczniku tym można było znaleźć m.in. modlitwy do świętych franciszkańskich, przywileje i odpusty dla tercjarzy oraz informacje o zakonie i regule²⁸.

Odrodzenie tercjarstwa w Polsce nastąpiło zasadniczo w XIX i XX w. i związane było przede wszystkim z papieskimi dokumentami z lat 1882–1883 oraz z 1921 r.²⁹ Powstawały wtedy liczne kongregacje tercjarzkie, nie tylko przy klasztorach, lecz również w licznych parafiach diecezjalnych z okazji rekolekcji lub misji świętych głoszonych przez kapłanów z Zakonu Braci Mniejszych³⁰. Warto w tym miejscu wspomnieć również i o tym, że podczas odprawianych misji św. w Królestwie Polskim w latach 1906–1908 założono również wiele nowych gmin tercjarzkich w diecezji sandomierskiej, warszawskiej, lubelskiej, podlaskiej i wileńskiej³¹. W latach trzydziestych XX w. było w Polsce prawie 2 tys. stowarzyszeń tercjarzkich i ponad 200 tys. członków III Zakonu. Najwięcej kongregacji erygowali kapucyni – 720 i 64 676 członków, bernardyni – 565 i 59 000 członków, reformaci – 429 i 48 000 członków, franciszkanie śląscy – 213 i około 25 000 członków i franciszkanie konwentualni – 76 kongregacji, które skupiały 7000 członków³². Dla tak wielkiego ruchu tercjarzkiego wszystkie pierwsze zako-

²⁶ Reformację w Polsce, jej przebieg oraz odrodzenie Kościoła katolickiego ukazał S. Litak, *W dobie reform i polemik religijnych*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, pod red. J. Kłoczowskiego, Lublin 1992, s. 189–253.

²⁷ W. Müller, *Trudne stulecie (1648–1750)*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, s. 260 nn; L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2 poł. XVIII w.)*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, s. 306; B. Siwec, dz.cyt., s. 166. Można wysunąć tezę, iż w XVII w. i XVIII w. społeczeństwo polskim było większe zapotrzebowanie na bractwa kościelne i stowarzyszenia religijne niż na III Zakon św. Franciszka. K. Kuźmak, *Bractwo kościelne, konfraternia*, w: *Encyklopedia katolicka*, pod red. F. Gryglewicza, R. Łukaszyka, Z. Sułkowskiego, t. 2, Lublin 1976, kol. 1014.

²⁸ W. Murawiec, *Charkiewicz Juwenalis*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, pod red. H. E. Wyczawskiego, Warszawa 1981, s. 82.

²⁹ H.E. Wyczawski, dz.cyt., s. 204–205.

³⁰ K. Grudziński, *Duszpasterstwo*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, pod red. J.R. Bara, cz. 3, Warszawa 1981, s. 46–47; A. Sroka, *Prowincja M.B. Bolesnej w Galicji 1815–1899*, w: *Zakony św. Franciszka*, cz. 3, s. 205.

³¹ H.E. Wyczawski, *Działalność religijna i społeczna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2. 1764–1945, cz. 2. 1918–1945 s. 54; Cz. Bogdalski, *Wspomnienia z misji odprawianych od 1906–1908 w Królestwie Polskim, w zakonnych prowincjach i Cesarstwie Rosyjskim przez Zakon Braci Mniejszych św. Franciszka Prowincji Galicyjskiej*, Kraków 1908, s. 376.

³² H.E. Wyczawski, *Działalność religijna i społeczna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, 1764–1945, cz. 2, 1918–1945, s. 54–55.

ny wydawały pisma o tematyce tercjarско-franciszkańskiej³³. Wspomnieć też trzeba o organizowaniu licznych zjazdów tercjarских w całej Polsce. Szczególnie ważny był zjazd w 1921 r., kiedy obchodzono dostojny jubileusz 700-lecia założenia III Zakonu. Ważną sprawą do prawidłowego funkcjonowania tercjarstwa w Polsce było powołanie Rady Głównej III Zakonu św. Franciszka³⁴.

Podobnie jak cały Zakon Braci Mniejszych św. Franciszka, tak i prowincja bernardynów gorliwie zabrała się do odbudowy III Zakonu. Przejawem tego było wydawanie od 1885 r. czasopisma dla tercjarzy „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, który od samego początku był prasowym organem polskiego tercjarstwa, a od 1927 r. organem misji franciszkańskich³⁵. Wspomnieć trzeba, iż nie było to jedyne pismo, które było wydawane dla tercjarzy przez bernardynów. Od 1896 r. o. Norbert Golichowski zaczął wydawać we Lwowie „Głos św. Antoniego z Padwy”. Innym czasopismem był „Głos św. Franciszka Serafickiego”, który powstał dzięki inicjatywie o. Feliksa Dwornickiego. Ukazywał się w latach 1917/18–1922/23 oraz „Świt Seraficki” redagowany przez o. Wiktora Biegusa od 1925 r.³⁶. Największe jednak znaczenie wśród wyżej wymienionych czasopism tercjarских, wydawanych przez bernardynów, oraz najdłuższy czas wydawany był „Dzwonek Trzeciego Zakonu”³⁷.

W ciągu 54 lat istnienia czasopismo miało 11 redaktorów naczelnych. Byli nimi o. Pius Mianowski³⁸, o. Czesław Bogdalski³⁹, o. Hieronim Zmarz⁴⁰, o. Nor-

³³ Wykaz czasopism franciszkańskich zamieścił J. Bar oraz M. Pirożyński. J. Bar, *Udział Polski w literaturze franciszkańskiej. (Bibliografia)*, „Studia Theologica Varsaviensia”, R. 5, 1967, s. 11–16; M. Pirożyński, *Zakony męskie w Polsce*, Lublin 1837, s. 28, 82, 90, 94–95, 104.

³⁴ H.E. Wyczawski, *Działalność religijna i społeczna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, 1764–1945, cz. 2, 1918–1945, s. 55.

³⁵ H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. III. 1772–1946, Kalwaria Zebrzydowska 1992, s. 269; J. Duchniewski, „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, w: *Encyklopedia katolicka*, pod red. R. Łukaszyka, L. Bieńkowskiego, F. Gryglewicza, t. 4, kol. 622.

³⁶ H. E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 298, 398.

³⁷ K. Grudziński, *Duszpasterstwo*, w: *Zakony św. Franciszka*, cz. 3, s. 46.

³⁸ Leon Mianowski (o. Pius) urodził się w miejscowości Kułaczkowce niedaleko Sambora w 1851 r. Do zakonu wstąpił w 1869 r., mając 18 lat. Śluby wieczyste i święcenia kapłańskie otrzymał w 1873 r. W zakonie spełniał następujące urzędy: był sekretarzem prowincjała o. Antoniego Mikosza i o. Justyna Szaflarskiego, gwardianem konwentu i administratorem parafii w Gwoźdźcu, wikarym w Krakowie i dyrektorem Trzeciego Zakonu oraz wydawcą miesięcznika „Dzwonek”. Był przełożonym w klasztorze krakowskim oraz wybijającym się kaznodzieją. Spełniał także urząd definitora prowincji, obowiązki katechety i kapelana we Lwowie oraz kapelana u sióstr bernardynek w Krakowie. Zmarł 3 maja 1921 r. w Tarnowie. *Bibliografia katolicka czasopism religijnych w Polsce 1918–1944*, opracowanie i redakcja Z. Zieliński, Lublin 1981, s. 85; J. Duchniewski, „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, w: *Encyklopedia katolicka*, pod red. R. Łukaszyka, L. Bieńkowskiego, F. Gryglewicza, t. 4, kol. 622; N. Golichowski, *Dekret prowincjałski*, „Dzwonek...”, R. 1, 1885, s. 1; Schematismus ... 1871, Leopoli 1870, s. 18; Schematismus ... 1872, Leopoli 1871, s. 12; Schematismus ... 1873, Leopoli 1872, s. 12; Schematismus ... 1874, Leopoli 1873, s. 7, 10; Schematismus ... 1880, Leopoli 1880, s. 7; Schematismus ... 1881, Leopoli 1881, s. 32; Schematismus ... 1883, Leopoli 1883, s. 11; Schematismus ... 1886, Cracoviae 1886, s. 11; Schematismus ... 1887,

bert Golichowski⁴¹, o. Henryk Ragan⁴², o. Anzelm Szuber⁴³, o. Mateusz Balawander⁴⁴, o. Marek Tatka⁴⁵, o. Józef Leśniak⁴⁶, o. Wiktor Biegus⁴⁷ i o. Fidelis Kę-

Cracoviae 1887, s. 11; Schematismus ... 1888, Leopoli 1888, s. 11; Schematismus ... 1893, Leopoli 1892, s. 8; Schematismus ... 1894, Leopoli 1893, s. 8, 14; Schematismus ... 1904, Leopoli 1904, s. 35; Schematismus ... 1905, Leopoli 1905, s. 32; Schematismus ... 1906, Leopoli 1906, s. 33; Schematismus ... 1907, Leopoli 1907, s. 32; Schematismus ... 1915, 1916, 1917, Leopoli 1914, s. 13, Schematismus ... 1922, Leopoli 1922, s. 41; Historia et Cathalogus ... 1896, Leopoli 1895, s. 40; N. Golichowski, *Przed nową epoką*, Kraków 1899, s. 54–55; APBK rkps sygn. RGP-a-14 Akta sesji definitorium Prowincji tzw. Galicyjskiej i obecnej Polskiej Zakonu Bernardynów, 1863–1947, s. 201.

³⁹ Bogdalski Czesław ur. się 1 II 1853 r. we Lwowie. Do bernardynów wstąpił 19 XI 1870 r. w Kalwarii Zebrzydowskiej. Profesję uroczystą złożył 2 II 1875 r., święcenia kapłańskie otrzymał 25 VII 1876 r. Spełniał szereg ważnych funkcji, jak magistra nowicjatu, gwardiana w Leżajsku, Samborze, Brzeżanach, Dukli, sekretarza prowincji i kapelana u sióstr bernardynek w Krakowie. Był jednym z najwybitniejszych kaznodziejów prowincji. Wielkie zasługi położył w pracy nad historią bernardynów oraz III Zakonem. Był redaktorem „Dzwonka”. Zmarł w Krakowie 30 XI 1935 r. K. Grudziński, *Bogdalski Czesław*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 61–62; H.E. Wyczawski, *Bogdalski Czesław*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, pod red. L. Grzebienia, t. 5, Warszawa 1983, s. 141nn; K. Kantak, *Bogdalski Czesław*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. W. Konopczyńskiego, t. 2, Kraków 1936, s. 188 nn.

⁴⁰ Jan Zmarz ur. się 6 lutego 1857 r. w Rymanowie. Do zakonu wstąpił w 1876 r. w Leżajsku. Profesję wieczystą złożył w 1881 r. i wkrótce po tym otrzymał święcenia kapłańskie. Był gorliwym kapłanem. W sposób szczególny zajmował się tercjarstwem, między innymi w Sokalu, Gwoźdźcu, Zbarażu i Fradze. Redagował „Dzwonek ...” od 1895 r. do 1897 r. Zmarł jako jubilat w Kalwarii Zebrzydowskiej 20 października 1932 r. J. Duchniewski, „*Dzwonek Trzeciego Zakonu*”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622; Schematismus ... 1880, Leopoli 1880, s. 13; Historia et Cathalogus ... 1897, Leopoli 1896, s. 23, 25; Schematismus ... 1887, Cracoviae 1886, s. 19; Schematismus ... 1888, Leopoli 1888, s. 17; Historia et Cathalogus ... 1898, Leopoli 1898, s. 25; Historia et Cathalogus ... 1899, Leopoli 1898, s. 41; Schematismus ... 1903, Leopoli 1903, s. 93; F. Kędziński, *Umarli w Panu*, „Dzwonek ...”. R. 46, 1932, s. 369; Schematismus ... 1933, Leopoli 1933, s. 58.

⁴¹ Norbert Golichowski ur. się 9 grudnia 1848 r. we Lwowie. Do zakonu wstąpił w 1869 r. Śluby wieczyste i święcenia kapłańskie przyjął w Tarnowie w 1873 r. Pracował jako wikariusz przy parafii zakonnej we Lwowie, a ponadto pracował jako wykładowca teologii pastoralnej oraz katechety. Pełnił urząd sekretarza prowincji oraz prowincjała w latach 1882–1885. Położył wtedy wielkie zasługi dla Prowincji Galicyjskiej Bernardynów, w której przywrócił życie wspólne i podniósł obserwę zakonną. Pracował również przy sanktuariach w Ziemi Świętej, piastował urząd gwardiana w Krakowie, zajmował się historią swojej prowincji zakonnej, dbając o zabezpieczenie i kompletowanie zbiorów bibliotecznych i archiwalnych. Przez liczne artykuły szerzył kult błogosławionych bernardynów. Zmarł w Leżajsku 21 maja 1921 r. H.E. Wyczawski, *Golichowski Norbert*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 146–147; B. Migdał, *Golichowski Norbert*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5 kol. 1262–1263; R. Gustaw, *Golichowski Norbert*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. K. Lepszego, t. 8, Kraków 1959–1960, s. 220–221.

⁴² K. Grudziński, *Ragan Henryk*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 405; J. Duchniewski, „*Dzwonek Trzeciego Zakonu*”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622.

⁴³ J. Duchniewski, „*Dzwonek Trzeciego Zakonu*”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622.

⁴⁴ Tamże, kol. 622. Sylwetkę o. Walentego Balawandera ukazał na łamach „Dzwonka” F. Kędziński, *Umarli w Panu*, „Dzwonek ...”, R. 49, 1934, s. 271.

dzierski⁴⁸. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, iż najbardziej wybijającą się postacią z grona wszystkich redaktorów był o. Czesław Bogdalski. Jemu przypisuje się najwięcej odnośnie co do powstania „Dzwonka Trzeciego Zakonu”⁴⁹. Był trzykrotnie redaktorem czasopisma, jak również autorem wielu artykułów⁵⁰.

Czasopismo było przeznaczone zasadniczo dla tercjarzy i to wyznaczyło tematykę „Dzwonka Trzeciego Zakonu”. Tematyka pisma przechodziła w ciągu kilkudziesięciu lat istnienia pewne zmiany, jednakże najwięcej publikacji zawsze dotyczyło samego ruchu tercjarskiego, duchowości franciszkańskiej, wykładów reguły franciszkańskiej oraz przekazywania informacji z życia Kościoła i zakonu⁵¹. Warto w tym miejscu wspomnieć pierwszy numer czasopisma, w którym redaktor ukazał zakres tematyki: żywot świętego patrona na dany miesiąc z odpowiednią ilustracją, nauka wiary i obyczajów, rozmowy lub uwagi o III Zakonie, o Najświętszym Sakramencie, wiadomości kościelne i zakonne oraz zestaw dni odpustowych na dany miesiąc⁵².

Nie zawsze trzymano się tego schematu tematycznego, ale na ogół był respektowany. Wiele publikacji ukazujących się w czasopiśmie dotyczyło szeroko pojętej formacji religijnej, dlatego spotykamy szereg artykułów dotyczących zagadnień dogmatycznych⁵³, wykłady reguły dla członków III Zakonu⁵⁴, relacje z Ziemi Świętej⁵⁵, relacje z Rzymu związane z jubileuszem papieskim⁵⁶, opraco-

⁴⁵ J. Duchniewski, „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622. Sylwetkę redaktora przedstawił K. Grudziński, *Tatka Marek*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 492.

⁴⁶ J. Duchniewski, „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622.

⁴⁷ Tamże, kol. 622; K. Grudziński, *Biegus Wiktor*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 52–53.

⁴⁸ W. Murawiec, *Kędzierski Fidelis*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 218–219; J. Duchniewski, „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622.

⁴⁹ J. Duchniewski, „Dzwonek Trzeciego Zakonu”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622.

⁵⁰ W. Biegus, *Złote gody kapłaństwa*, „Dzwonek ...”, R. 40, 1926, s. 410 nn. Warto zapoznać się z liczną bibliografią o. Cz. Bogdalskiego. K. Grudziński, *Bogdalski Czesław*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 62–66.

⁵¹ A. Wiśniewski, *Franciszkańskie czasopisma*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, kol. 576; J. Duchniewski, *Dzwonek Trzeciego Zakonu*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 622.

⁵² [P. Mianowski], *Słowo wstępne*, „Dzwonek ...”, R. 1, 1885, s. 5.

⁵³ [P. Mianowski], *Nauka wiary i obyczajów*, „Dzwonek ...”, R. 1, 1885, s. 17 nn, 42 nn, 71 nn, 147 nn, 226 nn; [Cz. Bogdalski], *Nauka wiary i obyczajów*, „Dzwonek ...”, R. 7, 1891, s. 5 nn, 41 nn, 72 nn, 134 nn.

⁵⁴ Przykładem mogą służyć liczne publikacje na temat reguły III Zakonu, Cz. Bogdalski, *Wykład reguły III Zakonu S. O. N. Franciszka*, „Dzwonek ...”, R. 5, 1889, s. 13–19, 66–70, 181–188; Cz. Bogdalski, *Wykład reguły III Zakonu S. O. N. Franciszka*, „Dzwonek ...”, R. 6, 1890, s. 18–21, 56–59; Z. Bogdalski, *Wykład reguły III Zakonu S. O. N. Franciszka*, „Dzwonek ...”, R. 7, 1891, s. 23–27, 56–59.

⁵⁵ Listy z podróży do Ziemi Świętej były obszernie publikowane w „Dzwonku” za sprawą o. N. Golichowskiego. N. Golichowski, *List z Ziemi Świętej*, „Dzwonek ...”, R. 5, 1889, s. 83–88, 121–125,

wania o św. Franciszku⁵⁷ oraz rady promotora III Zakonu⁵⁸ i wiele danych z licznych uroczystości kościelnych⁵⁹.

Zarządzanie III Zakonem jako stowarzyszeniem kościelnym trzeba rozpatrywać zarówno wewnątrz, jak i zewnątrz. Zarządzanie wewnętrzne związane było i jest z pracami wewnątrz poszczególnych kongregacji i gmin tercjarskich, zewnętrzne zaś to przede wszystkim regulowanie stosunków z władzami kościelnymi. Najwyższym przełożonym i zwierzchnikiem III Zakonu był i jest papież, który może zatwierdzić lub zmienić regułę tercjarską oraz ma prawo go znieść. Do najwybitniejszych papieży tercjarzy należeli między innymi Mikołaj IV, Pius X, Leon XIII, Benedykt XV i Pius XI oraz sześciu papieży z pierwszego Zakonu Braci Mniejszych. Zgodnie z regułą członkowie III Zakonu podlegali bezpośrednio władzy biskupa ordynariusza miejsca, który udzielał pozwolenia na założenie gminy tercjarskiej w swojej diecezji i miał prawo ją wizytować⁶⁰. Wspomnieć również trzeba, iż wśród kardynałów i biskupów było wielu członków III Zakonu, jak np. biskup krakowski kard. Albin Dunajewski⁶¹ i arcybiskup warszawski Zygmunt Szczęsny Feliński⁶².

155–159, 214–219, 237–244, 272–278; N. Golichowski, *List z Ziemi Świętej*, „Dzwonek ...”, R. 7, 1891, s. 137–142.

⁵⁶ Pielgrzymkę polską do Rzymu z racji jubileuszu 50 lat biskupstwa Leona XIII opisywał o. Cz. Bogdalski, *Pielgrzymka polska do Rzymu na 50-letni jubileusz biskupi Leona XIII*, „Dzwonek ...”, R. 9, 1893, s. 123–126, 142–159, 174–186, 213–222, 248–252, 369–382; Cz. Bogdalski, *Pielgrzymka polska do Rzymu na 50-letni jubileusz biskupi Leona XIII*, „Dzwonek ...”, R. 10, 1894, s. 20–27, 50–57; 88–92, 118–128, 152–159, 185–191, 212–220, 249–256, 285–287, 346–348.

⁵⁷ W czasopiśmie tercjarskim wiele miejsca poświęcano postaci św. Franciszka. S. Biegański, *Św. Franciszek z Asyżu prawdziwy przyjaciel ludu*, „Dzwonek ...”, R. 5, 1889, s. 5–13, 48–56, 78–83, 146–155; S. Biegański, *Św. Franciszek z Asyżu prawdziwy przyjaciel ludu*, „Dzwonek ...”, R. 6, 1890, s. 48–55, 74–76, 150–157, 265–272; S. Biegański, *Św. Franciszek z Asyżu prawdziwy przyjaciel ludu*, „Dzwonek ...”, R. 7, 1891, s. 110–117, 142–148, 179–187.

⁵⁸ W „Dzwonku” ukazywały się również rady dla tercjarzy. Cz. Bogdalski, *Rady Ojca Dyrektora*, „Dzwonek ...”, R. 6, 1890, s. 76–96.

⁵⁹ Przykładem w tym względzie może być opis koronacji Matki Bożej w Kalwarii Zebrzydowskiej, Cz. Bogdalski, *Koronacja cudownego obrazu Matki Bożej w Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Dzwonek ...”, R. 3, 1887, s. 121–142.

⁶⁰ J. Bar, dz.cyt., s. 26–27, 67–68; P. Stein, dz.cyt., s. 47–48; Cz. Bogdalski, *Organizacja i działalność III Zakonu św. O. Franciszka*, Kraków 1926, s. 40; L. Doliński, dz.cyt., s. 46–47; F. Kędzierski, *O trzecim zakonie*, „Dzwonek ...”, R. 49, 1934, s. 198 nn.

⁶¹ S. Dobrzański, *Kardynał Albin Dunajewski i rola zakonów w duchowej odnowie diecezji, w: Kardynał Albin Dunajewski (1817–1894). Materiały sesji naukowej zorganizowanej w 100-lecie śmierci*, pod red. W. Murawca, Kraków 1995 s. 69. Sylwetka kard. A. Dunajewskiego została przedstawiona w PSB przez T. Glemmę i M. Turowicza, *Dunajewski Albin*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. W. Konopczyńskiego, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 462 nn.

⁶² H.E. Wyczawski, *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński 1822–1895*, Warszawa 1975, s. 354. Więcej danych biograficznych arcybiskupa Z. Szczęsnego Felińskiego podaje M. Godlewski, *Feliński Zygmunt Szczęsny*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. W. Konopczyńskiego, t. 6, Kraków 1948, s. 410 nn.

Jeśli chodzi o struktury wewnętrzne to trzeba podkreślić, iż każda kongregacja tercjarska ma swój zarząd, czyli Radę kongregacji, którą tworzyli: brat lub siostra przełożona, asystent czyli zastępca przełożonego, mistrz nowicjatu, sekretarz, skarbnik, infirmarz, zakrystian i bibliotekarz oraz dyskrety i zelatorzy. Warto podkreślić, iż zgodnie z regułą III Zakonu nikt z członków pierwszego zakonu nie mógł mianować urzędników kongregacji, z wyjątkiem pierwszej Rady, którą mianował kapłan zakładający kongregację tercjarską. Każdemu przełożonemu pierwszego zakonu przysługiwała władza zwyczajna nad kongregacją tercjarską i dotyczyła karności wewnętrznej i kierownictwa duchowego. Ponadto przełożony miał obowiązek troszczyć się o rozwój III Zakonu przez przyjmowanie nowych kandydatów, zakładanie gmin i kongregacji tercjarskich oraz częste wizytacje kongregacji i gmin tercjarskich⁶³.

Odnośnie do działalności III Zakonu przy klasztorze leżajskim w zakresie jego powstania i działalności w XVII i XVIII w. nie mamy żadnych informacji. Można jedynie przypuszczać, iż III Zakon w Leżajsku powstał, podobnie jak w innych klasztorach, zaraz po objęciu przez bernardynów tej fundacji⁶⁴. Wspomnieć należy, iż w XVII w. nastąpił zapewne powolny rozwój III Zakonu, jednakże wiek ten, jak i następne wieki, nie sprzyjały prężnemu rozwojowi III Zakonu. Był to bowiem, jak już powyżej wspomniano, czas wojen i wewnętrznej słabości Rzeczypospolitej w XVII w.⁶⁵ oraz czas późniejszej nieprzychylniej polityki władz austriackich do takiej działalności zakonów w XVIII i XIX w.⁶⁶.

Sytuacja застоju w działalności duszpasterskiej trwała do 1855 r. Wtedy to dwór wiedeński zawarł konkordat ze Stolicą Apostolską. Konkordat przyniósł m.in. swobodę działania w pracy duszpasterskiej. Ustało wtedy ingerowanie władz państwowych w sprawy religijne. Również wtedy ustała zależność klasztorów od lokalnych biskupów. W takich okolicznościach bernardyni zaczęli reaktywować przy swoich klasztorach bractwa oraz III Zakony⁶⁷. Wielkie zasługi w propagowaniu

⁶³ J. Bar, dz.cyt., s. 26–27, 67–68; L. Doliński, dz.cyt., s. 46–47; Cz. Bogdalski, dz.cyt., s. 40; P. Stein, dz.cyt., s. 47–48; F. Kędzierski, *O trzecim zakonie*, „Dzwonek ...”, R. 49, 1934, s. 198 nn.

⁶⁴ H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 621; B. Siwiec, dz.cyt., s. 117.

⁶⁵ Sytuację Polski w tym okresie szczegółowo przedstawił W. Müller. Trzeba również podkreślić, iż K. Kuźmak w swoim artykule zwraca uwagę, iż w wieku XVII i XVIII w. społeczeństwo polskim bardzo prężnie rozwijały się różnorodne bractwa. Można wyciągnąć wniosek, iż większe było zapotrzebowanie na bractwa kościelne niż na III Zakon św. Franciszka. W. Müller, *Trudne stulecie (1648–1750)*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, s. 260–266; K. Kuźmak, *Bractwo kościelne, konfraternia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, kol. 1014.

⁶⁶ B. Siwiec, dz.cyt., s. 166; J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze austriackim w latach 1772–1815*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. 2, 1764–1945, cz. 1, 1764–1918, Poznań–Warszawa 1979, s. 253–254.

⁶⁷ B. Siwiec, dz.cyt., s. 167–168.

tercjarsstwa odegrał o. Norbert Golichowski, który, sprawując urząd prowincjała, nakazał rozpowszechnianie III Zakonu w podległych mu klasztorach⁶⁸.

Jako przykład można ukazać szczegółową działalność III Zakonu przy klasztorze bernardynów w Leżajsku po 1855 r., w świetle istniejących materiałów źródłowych. Wśród nich wyróżnić można: spis braci i sióstr III Zakonu z całej kongregacji leżajskiej, spis w parafii Tarnawiec, Woli Żarczyckiej, Jelnej, Brzozie Królewskiej i Sarzynie. Ponadto znajdują się dane zawierające listę tercjarzy z Starego Miasta, Przychojca, Wierzawic, Łukowej oraz Huciska i Giedlarowej, kronika III Zakonu w Leżajsku i Sarzynie, spis członków czytelni tercjarzkiej w Leżajsku, katalog książek czytelni religijnej, wykaz składek na dom tercjarzki w Leżajsku, księga kasy głównej w Leżajsku, zeszyt zebrań zarządu tercjarzkiego w Brzozie Królewskiej, księga zmarłych tercjarzy oraz księga nowicjacka w Sarzynie i Woli Żarczyckiej⁶⁹.

Analizując spisy sióstr i braci III Zakonu, dochodzi się do wniosku, iż tercjarstwo w Leżajsku i okolicy rozwijało się bardzo prężnie. Bernardyni leżajscy nie tylko prowadzili III Zakon przy swoim klasztorze, lecz również zakładali w okolicznych parafiach nowe gminy tercjarzkie, które należały do kongregacji III Zakonu przy klasztorze w Leżajsku⁷⁰. Liczba tercjarzy była bardzo wysoka, w księdze głównej, obejmującej lata 1883–1939, wynosiła 4385 członków. Liczba

⁶⁸ Cz. Bogdalski, dz.cyt., s. 36.

⁶⁹ APBK rkps sygn. VI-f-15 Spis Braci i Sióstr Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu przy klasztorze Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1897–1949; Rkps sygn. VI-f-25 Spis Braci i Sióstr Trzeciego Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w parafii Tarnawiec, 1897–1946; Rkps sygn. VI-f-24 Spis Braci i Sióstr Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w parafii Wola Żarczycka, 1897–1949; Rkps sygn. VI-f-22 Spis Braci i Sióstr św. Franciszka z Asyżu w Jelnej, 1884–1947; Rkps sygn. VI-f-23 Spis Braci i Sióstr Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w Brzozie Królewskiej, 1890–1949; Rkps sygn. VI-f-28 Spis Braci i Sióstr Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w parafii Sarzyna należących do kongregacji Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1900–1949; Rkps sygn. VI-f-27 Spis członków III Zakonu św. Franciszka z Asyżu kongregacji leżajskiej przy klasztorze Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1899–1957; Rkps sygn. VI-f-1 „Kronika III Zakonu św. O. Franciszka przy kościele Ojców Bernardynów w Leżajsku”, 1886–1941; Rkps sygn. VI-f-31 Kronika Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu przy kościele parafialnym w Sarzynie, 1934–1949; Rkps sygn. VI-f-19 Spis członków Czytelni Religijnej Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu przy klasztorze Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1935–1948; Rkps sygn. VI-f-41 Katalog książek Czytelni Religijnej [według działów] przy klasztorze Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1949; Rkps sygn. VI-f-20 Nekrolog Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu przy klasztorze Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1935–1949; Rkps. Sygn. VI-f-17 Wykaz składek na dom tercjarzki; Rkps. Sygn. VI-f-16 Księga kasy Trzeciego Zakonu św. O. Franciszka przy kościele Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1932–1946; Rkps sygn. VI-f-34 protokoły zebrań Zarządu Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w Brzozie Królewskiej, 1947–1949; Rkps sygn. VI-f-33 Księga nowicjatu Trzeciego Zakonu św. Franciszka z Asyżu w Woli Żarczyckiej, 1936–1949; Rkps sygn. VI-f-30 Księga nowicjacka III Zakonu św. Franciszka z Asyżu przy parafii Sarzyna, 1934–1949.

⁷⁰ To normalne, iż gminy te były zakładane przez bernardynów w Leżajsku. Przykładem w tym względzie mogą służyć księgi spisów tercjarzy z poszczególnych gmin, które należały do kongregacji III Zakonu działającego przy klasztorze. Zostały one wymienione w przypisie 61.

ta obejmowała członków wszystkich gmin tercjarzskich⁷¹. Zachowane księgi pozwalają określić, jak kształtowała się liczba tercjarzy z poszczególnych gminach. W parafii Jelna w latach 1884–1947 było 157 tercjarzy⁷², w parafii Brzoza Królewska w latach 1890–1949 było 162 tercjarzy⁷³, w parafii Wola Żarczycka w latach 1897–1949 było 249 tercjarzy⁷⁴, w parafii Tarnawiec w latach 1897–1946 było 282 tercjarzy⁷⁵ i w Sarzynie w latach 1900–1949 było 137 tercjarzy⁷⁶. Zaznaczyć trzeba, iż nie były to wszystkie gminy tercjarzskie. We wspomnianym już głównym spisie braci i sióstr wymienia się jeszcze inne miejscowości, z których pochodzili tercjarze. Zaznaczyć jednak trzeba, iż oprócz tego nie mamy żadnych innych informacji. Były to następujące miejscowości: Rogóźno, Maleniska, Podolszyny⁷⁷, Rakszawa, Żołynia Siedlanka⁷⁸, Rudnik, Biedaczów, Grodzisko⁷⁹ i wiele innych⁸⁰. W innym zachowanym spisie braci i sióstr, który obejmował lata 1899–1957, wymienia się jeszcze wiele innych miejscowości. Wymienić można m.in. Leżajsk, Stare Miasto, Przychojec, Wierzawice, Łukowa, Hucisko, Giedlarowa, Brzyska Wola i Wólka Łamana. Liczba braci i sióstr z tych gmin kształtowała się następująco: w Leżajsku – 49⁸¹, Starym Mieście – 17⁸², Przychojcu – 17⁸³, Wierzawicach – 35⁸⁴, Łukowej – 33⁸⁵, Hucisku – 24⁸⁶, Giedlarowej – 44⁸⁷, Brzyskiej Woli – 48⁸⁸ i Wólce Łamanej – 8 tercjarzy⁸⁹.

Co trzy lata dokonywano wyboru nowych władz kongregacji leżajskiej oraz dysekretów z poszczególnych gmin tercjarzskich. Zachowany protokół wyborów z 1897 r. wymienia następujące urzędy: ministra, asystenta, nauczyciela nowicjatu, drugiego nauczyciela nowicjatu, sekretarza, zakrystiana, skarbnika oraz dysekretów dla poszczególnych gmin. Zaznaczyć trzeba, iż osobno dokonywano wyborów na

⁷¹ APBK rkps sygn. VI-f-15 Spis Braci i Sióstr, s. 320.

⁷² APBK rkps sygn. VI-f-22 Spis Braci i Sióstr, s. 1 nn. Spis dokonany w 1946 r. wylicza 93 członków III Zakonu w Jelnej. Tamże, s. 42.

⁷³ APBK rkps sygn. VI-f-23 Spis Braci i Sióstr, s. 1 nn.

⁷⁴ APBK rkps sygn. VI-f-24 Spis Braci i Sióstr, s. 1 nn.

⁷⁵ APBK rkps sygn. VI-f-25 Spis Braci i Sióstr, s. 1 nn. Spis tercjarzy dokonany w 1946 r. wylicza 123 członków. Tamże, s. 46.

⁷⁶ APBK rkps sygn. VI-f-28 Spis Braci i Sióstr, s. 1 nn.

⁷⁷ APBK rkps sygn. VI-f-15 Spis Braci i Sióstr, s. 1–2.

⁷⁸ Tamże, s. 3.

⁷⁹ Tamże, s. 7–8.

⁸⁰ Tamże, s. 21 nn.

⁸¹ APBK rkps sygn. VI-f-27 Spis członków III Zakonu, s. 5.

⁸² Tamże, s. 12.

⁸³ Tamże, s. 17.

⁸⁴ Tamże, s. 23.

⁸⁵ Tamże, s. 29.

⁸⁶ Tamże, s. 42.

⁸⁷ Tamże, s. 48.

⁸⁸ Tamże, s. 72.

⁸⁹ Tamże, s. 75.

powyższe urzędy spośród mężczyzn i osobno spośród kobiet⁹⁰. Wspomnieć trzeba, iż kiedy powstała w Leżajsku czytelnia religijna, wtedy wybierano również bibliotekarza⁹¹. Na czele każdej kongregacji stał ojciec dyrektor, który czuwał nad wszystkimi gminami oraz koordynował wszelkie poczynania tercjarzy⁹².

Ważną sprawą w prawidłowym funkcjonowaniu III Zakonu była i jest formacja. Szczególnie wielką wagę przywiązywano do formacji początkowej, tj. do postulatu i nowicjatu. Mistrz lub mistrzyni byli zobowiązani do kształtowania przyszłych tercjarzy i tercjarek przez osobisty przykład. Powinni cechować się wyrozumiałością, cierpliwością, pracowitością i pokorą⁹³. Postulanci i nowicjusze byli zobowiązani do znajomości wielu ważnych wiadomości z katechizmu, Pisma Świętego, sakramentów św. oraz o wierze chrześcijańskiej. Wiele czasu poświęcano nauczaniu o III Zakonie, o regule i postaci św. Franciszka oraz innych świętych. Wiele mówiono na temat odpowiedniego przygotowaniu postulantów i postulantek do nowicjatu i nowicjuszy oraz nowicjuszek do profesji zakonnej⁹⁴. Oto niektóre tematy lekcji, które były przeprowadzone w gminie tercjarzkiej w Woli Zarczyckiej: o regule III Zakonu i wierze chrześcijańskiej, o karności życia, czytanie o nawróceniu św. Franciszka, o nowicjacie i profesji tercjarzkiej, przygotowanie do obłóczyn i profesji, o nabożeństwach franciszkańskich⁹⁵, o sakramentach św., o modlitwie, rachunku sumienia, o żalu, spowiedzi, mszy św.⁹⁶, o miłości względem Boga, o dziesięciu przykazaniach Bożych, nauki katechizmowe, o ubóstwie i pokorze, o grzechu i żalu⁹⁷. Przed obłóczynami i profesją tercjarzką wszyscy zainteresowani byli zobowiązani do złożenia egzaminu z wcześniej wyłożonego materiału⁹⁸.

Formacja w III Zakonie nie kończyła się na formacji początkowej, lecz trwała również później. Zasadniczo odbywała się ona poprzez głoszenie nauk na comiesięcznych spotkaniach danej rodziny tercjarzkiej. Zachowany spis nauk wygłoszonych dla III Zakonu, poczynawszy od 1886 r. przy klasztorze leżajskim, ukazuje zakres poruszanej tematyki. Oto niektóre tematy nauk: o obowiązkach wpływających z reguły III Zakonu, o życiu domowym tercjarzy, o odpustach i urzędach tercjarzskich, św. Franciszek a ubóstwo, o codziennym rachunku sumie-

⁹⁰ APBK rkps sygn. VI-f-1 Kronika III Zakonu, s. 26.

⁹¹ Tamże, s. 42.

⁹² Dyrektora kongregacji III Zakonu przy danym klasztorze powoływał o. prowincjał. Dyrektor miał obowiązek przewodniczyć wyborom danej kongregacji, wizytować podległe mu gminy tercjarzkie, zakładać nowe gminy w parafiach, dokonywać obłóczyn, przyjmować profesję tercjarzką oraz dbać o odpowiedni poziom duchowy tercjarzy. APBK rkps sygn. VI-f-1 Kronika III Zakonu, s. 26, 90, 96; APBK rkps sygn. VI-a-6 Kronika Bazyliki NMP i klasztoru, s. 106, 139–141.

⁹³ APBK rkps sygn. VI-f-30 Księga nowicjacka, s. 3.

⁹⁴ Tamże, s. 4–5.

⁹⁵ APBK rkps sygn. VI-f-33 Księga nowicjatu, s. 110–111.

⁹⁶ Tamże, s. 112–113.

⁹⁷ Tamże, s. 115, 117.

⁹⁸ Tamże, s. 8–9.

nia, o spowiedzi, o rzeczach ostatecznych, o ofierze mszy św., o duszach zmarłych, o przykazaniach w ogólności, o spełnianiu obowiązków, o czci Matki Bożej⁹⁹, o grzechu powszednim, o Drodze Krzyżowej, o poście, o pokorze, o pokoju i darach Ducha Świętego¹⁰⁰.

Zapewne wielką rolę w formacji tercjarzy odgrywała istniejąca w Leżajsku czytelnia religijna. Trudno określić, kiedy powstała. Zachowana księga ukazuje jej działalność w latach 1935–1948. Wylicza ona członków III Zakonu, którzy do niej należeli oraz podaje wykaz składek pieniężnych¹⁰¹. Istnienie czytelnicy sprzyjało wydatnie poszerzaniu wiadomości religijnych oraz pogłębianiu wiary. Twierdzić tak można na podstawie zachowanego spisu księgozbioru czytelnicy leżajskiej. Wśród działów książek wyróżnić można m.in.: kult Najświętszego Serca Pana Jezusa i Eucharystii, liczący 98 pozycji¹⁰², kult Matki Bożej – 29¹⁰³, żywoty świętych – 98¹⁰⁴ i ascetyka – 222¹⁰⁵. W wykazie tym znalazł się również dział poświęcony literaturze pięknej, liczący ponad 170 książek¹⁰⁶ oraz dział książek różnych, liczący 78 pozycji¹⁰⁷.

III Zakon św. Franciszka w Leżajsku, podobnie jak również przy innych klasztorach i parafiach, prowadził szeroką działalność. Priorytetową jednak funkcją, jaką wszędzie spełniał, było włączanie się w życie religijne miejscowej społeczności. Realizowało się to przede wszystkim poprzez udział tercjarzy w różnych uroczystościach kościelnych oraz modlitwie¹⁰⁸. Inne rodzaje działalności tercjarzkiej można określić na podstawie zachowanej księgi kasy głównej kongregacji III Zakonu w Leżajsku. Na wstępie trzeba podkreślić, iż członkowie poszczególnych gmin zbierali składki pieniężne, które następnie były wydawane na różne potrzeby¹⁰⁹. Przede wszystkim zamawiano msze św. za zmarłych tercjarzy i msze św. o błogosławieństwo dla tercjarzy¹¹⁰, a także na zakup świec tercjarzskich i chorągwi¹¹¹, na bibliotekę, „Dzwonek III Zakonu”¹¹², misje¹¹³ oraz na budowę

⁹⁹ APBK rkps sygn. VI-f-1 Kronika III Zakonu, s. 103–104.

¹⁰⁰ Tamże, s. 105. Niniejszy spis nauk wymienia jeszcze wiele innych tematów. Tamże, s. 106–107.

¹⁰¹ APBK rkps sygn. VI-f-19 Spis członków Czytelnicy Religijnej, s. 1 nn.

¹⁰² APBK rkps sygn. VI-f-41 Katalog książek Czytelnicy Religijnej, s. 1, 4.

¹⁰³ Tamże, s. 21–22.

¹⁰⁴ Tamże, s. 41, 44.

¹⁰⁵ Tamże, s. 61, 69.

¹⁰⁶ Tamże, s. 81 nn.

¹⁰⁷ Tamże, s. 101, 104.

¹⁰⁸ APBK rkps sygn. VI-a-6 Kronika Bazyliki NMP i klasztoru, s. 108, 111; APBK rkps sygn. VI-f-31 Kronika III Zakonu, 1nn; APBK rkps sygn. VI-f-1 Kronika III Zakonu, s. 23, 25, 27.

¹⁰⁹ APBK rkps sygn. VI-f-16 Księga kasy Trzeciego Zakonu, s. 1–2.

¹¹⁰ Tamże, s. 4.

¹¹¹ Tamże, s. 9, 11.

¹¹² Tamże, s. 2, 8.

¹¹³ Tamże, s. 18.

domu tercjarskiego¹¹⁴. Bardzo ważną sprawą było pomaganie potrzebującym, zarówno tym, którzy byli członkami III Zakonu, jak i tym, którzy nimi nie byli. Przykładem w tym względzie mogą być pożyczki udzielane tercjarzom i przeznaczanie pewnych funduszy dla biednych¹¹⁵. Tercjarze swoją działalnością wychodzili poza własny okręg. Pomagali finansowo innym gminom tercjarskim, jak np. w Radechnicy, gdzie również wspomagano Kolegium Serafickie w Radechnicy¹¹⁶.

BRACHTWA I STOWARZYSZENIA PRZY KLASZTORACH BERANDYŃSKICH

Jedną z form ożywienia życia religijnego wiernych, gromadzących się przy klasztorach bernardyńskich stanowiły bractwa i stowarzyszenia religijne. Zaznaczyć w tym miejscu trzeba, iż po Soborze Trydenckim stały się one w Polsce jednym z głównych narzędzi Kościoła w walce z reformacją, dlatego od końca XVI w. nastąpił gwałtowny ich rozwój¹¹⁷. Zakładane przy klasztorach miały swoje księgi, gdzie spisywano m.in. członków oraz przychody i rozchody¹¹⁸. Liczebność tych stowarzyszeń była różna¹¹⁹, co wynikało z popularności lub jej braku w danym miejscu¹²⁰.

2. BRACHTWA MARYJNE

Boża Rodzicielka i Matka Kościoła inspirowała i nadal inspiruje różnorodną działalność apostołską chrześcijan. Z kultu maryjnego wyrosły liczne stowarzyszenia religijne wiernych, które odegrały doniosłą rolę w życiu i pracach społecz-

¹¹⁴ Tamże, s. 12.

¹¹⁵ Tamże, s. 15, 24.

¹¹⁶ Tamże, s. 2, 4.

¹¹⁷ Zaznaczyć trzeba, iż bractwa religijne istniały w Polsce już od XII w. E. Wiśniewski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 17, 1969, z. 2, s. 51–81.

¹¹⁸ Do ksiąg wpisywano wpływy ze składek, jak również wydatki, np. na organizację procesji brackich. APBK rkps XXII-h-2 Regestr recepty i expensy Bractwa Świętej Anny i Świętego Michała ... roku Pańskiego 1755 die 16 Augustii.

¹¹⁹ Jako przykład można podać dane z klasztoru w Zasłaniu: do Bractwa Niepokalanego Poczęcia NMP należało 46 osób (1752–1767), do Bractwa św. Michała Archanioła 18 (1755–1765), do Bractwa św. Anny 407 (1751–1772), do Bractwa św. Franciszka 258 (1751–1757), do Bractwa św. Jana Nepomucena 185 (1753–1772). APBK rkps S-za-20 Księga wpisowa Bractw Niepokalanego Poczęcia, Świętego Michała Archanioła, Świętej Anny, Świętego Franciszka, Świętego Jana Nepomucena, 1751–1772, k. 9, 55, 101nn, 151nn, 205 nn.

¹²⁰ Przykładem w tym względzie może być klasztor we Lwowie, gdzie kult św. Bernardyna nie przetrwał jednego stulecia, kult św. Michała i św. Anny po chwilowym rozkwicie upadł, ograniczając się tylko do dorocznego odpustu w ich święta. H.E. Wyczawski, *Błogostawiony Jan z Dukli, w: Polscy święci*, pod red. J. Bara, t. 3, Warszawa 1984 s. 173.

nych i charytatywnych Kościoła. Bractwa owe poprzez swoją działalność zmierzały do świętości osobistej i bliźnich, stawały w obronie zagrożonej w społeczeństwie wiary, krzewiły działalność dobroczynną, a nawet wpływały na odnowę życia religijno-moralnego ludności. Poprzez bractwa bowiem duszpasterze mieli bezpośredni kontakt ze społeczeństwem. Szczególnie bractwa religijne powstawały w szczególnych miejscach, w których otaczany był kultem obraz Matki Najświętszej. Z biegiem czasu stawało się to powszechnym faktem.

a. Bractwo Świętego Szkaplerza NMP

Bractwo powstało w 1251 r. Tego roku 16 lipca Najświętsza Maryja Panna objawiła się generałowi zakonu karmelitańskiego błogosławionemu Szymonowi Stockowi, dając mu jednocześnie szkaplerz św. jako tarczę zakonu i znak szczególnej opieki. Matka Boża skierowała również do generała słowa szczególnej wagi: „Kto umierając mieć będzie na sobie szkaplerz, zachowany będzie od ognia piekielnego”. Widzenie to uznał i swoim autorytetem potwierdził papież Benedykt XIV. Po pięćdziesięciu latach od tego wydarzenia Matka Najświętsza objawiła się papieżowi Janowi XXII, oznajmiając mu szczególną opiekę nad zakonem karmelitańskim¹²¹.

Bractwo Świętego Szkaplerza pojawiło się w Polsce za sprawą karmelitów w XIV w. Jeszcze w XVI w. było stosunkowo mało znane. Jego rozkwit przypadł na drugą połowę XVII w. Związane to było zapewne z okresem żywiołowych klęsk, które sprzyjało rozkwitowi takich form kultu, jak nabożeństwo szkaplerza, które obiecywało ochronę Matki Bożej w życiu i opiekę po śmierci¹²².

Jak wynika z zachowanych *Ustaw Bractwa Szkaplerza św. Najświętszej Maryi Panny z góry Karmelu istniejącego przy kościele konwentalnym Ojców Bernardynów w Leżajsku* z 1897 r., członkowie bractwa mogli zyskać odpusty w następujące dni roku: w dzień przyjęcia szkaplerza, w uroczystość Matki Bożej Szkaplerznej 16 lipca lub w następującą niedzielę, w jedną niedzielę miesiąca,

¹²¹ APBK rkps sygn. VI-e-1 Akta dotyczące spraw kościoła, s. 581; APBK rkps sygn. VI-f-6 „Księga bractwa szkaplerza św. przy kościele Ojców Bernardynów w Leżajsku. Akta i ustawy”, s. 6 nn.; K. Kuźmak, *Bractwa Matki Bożej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu*, Rzym 1973, s. 20–21.

¹²² K. Kuźmak, dz.cyt., s. 20–21. Wspomnieć trzeba, iż XVII-wieczne kultowe formy maryjne w Polsce akcentują przede wszystkim treści wotywnie i wstawiennicze. Powstają w tym okresie różnorodne bractwa. Ponadto innym aspektem polskiej pobożności maryjnej była bardzo rozpowszechniona praktyka oddawania się w niewolę Matce Bożej. Powstawały bractwa Niewolników Matki Boskiej, skupiające w swych szeregach przedstawicieli różnych stanów społecznych. Do takich bractw należeli m.in. hetman Stefan Żółkiewski, król Władysław IV i Michał Korybut Wiśniowiecki. A. Datko, *Kult maryjny – jego tradycja i znaczenie*, „Przegląd Powszechny”, nr 1–2, 1982, s. 54–55.

gdy członkowie brali udział w procesji brackiej oraz w godzinie śmierci. Ponadto istniała możliwość uzyskiwania wielu odpustów częstkowych¹²³.

15 grudnia 1888 r., w czasie trwania oktawy ku czci Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, odbyła się uroczystość kanonicznego zaprowadzenia bractwa. W czasie uroczystej mszy św. po wygłoszonym kazaniu, na nowo zapisanym członkom fraterni rozdano świece, odśpiewano *Veni Creator*, poświęcono szkaplerze i pojedynczo każdemu z członków założono według przepisanej rytuału. Od tego momentu bractwo stało się prawnym, kanonicznie erygowanym zrzeszeniem religijnym mającym osobowość prawną, własną administrację oraz statuty regulujące strukturę, charakter i cele, a także sposoby ich realizacji¹²⁴.

Całym bractwem zarządzał przeważnie osobiście gwardian klasztoru leżajskiego lub wyznaczony z jego upoważnienia promotor. Pomagali mu w tym zadaniu starsi bractwa:

- starszy brat – miał być wzorem i przykładem dla innych braci i sióstr, miał przede wszystkim dopilnować, aby każdy członek bractwa wypełniał swoje obowiązki,
- brat wtóry – zastępował we wszystkim starszego brata,
- skarbnik – zajmował się sprawami pieniężnymi bractwa oraz czuwał nad zbieraniem składek od członków bractwa,
- podskarbi – zastępował skarbnika,
- radni bractwa – służyli radą w podejmowaniu ważnych decyzji,
- starsza matka – miała podobne obowiązki względem kobiet co starszy brat wobec całego bractwa,
- podstarsza matka – zastępowała w pełnieniu obowiązków starszą matkę,
- marszałkowie – rozdawali świece członkom bractwa w czasie procesji¹²⁵.

Wybory odbywały się raz na trzy lata w czasie trwania oktawy ku czci Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny¹²⁶.

Członkowie bractwa mieli obowiązek: brać czynny udział we wszystkich ważniejszych uroczystościach kościelnych oraz w nabożeństwach niedzielnych. Wtedy powinni odśpiewywać Koronkę do Matki Bożej, nosić w procesjach baldachim, chorągwie, feretrony, lampiony oraz zapalone świece¹²⁷.

Każdy członek bractwa miał również przywileje:

¹²³ Tamże, s. 9–10.

¹²⁴ Tamże, s. 5.

¹²⁵ Tamże, s. 15 nn.

¹²⁶ Tamże, s. 29.

¹²⁷ Tamże, s. 6 nn. Obowiązków członków Bractwa św. Szkaplerza było więcej. Możemy wśród nich wymienić: obowiązek brania czynnego udziału w nabożeństwach za zmarłych członków, obowiązek przewodniczenia śpiewom kantorowi bractwa podczas Koronki do Matki Bożej oraz podtrzymywania śpiew w czasie procesji, składać ofiary na msze św. żałobne, ćwiczyć się w praktykowaniu chrześcijańskich uczynków miłosierdzia względem potrzebujących oraz kwestować w kościele w każdą niedzielę, w święta i uroczystości na rzecz bractwa. Tamże, s. 12–14.

1) przywilej uczestnictwa; członkowie bractwa partycypują we wszystkich dobrych uczynkach zakonu karmelitów i karmelitanek oraz w zasługach wszystkich członków bractwa;

2) przywilej szczęśliwej śmierci polegający na tym, iż „kto umierając mieć będzie na sobie szkaplerz, zachowań będzie od ognia piekielnego” – obietnica Matki Bożej;

3) wyzwolenie z czyśćca w pierwszą sobotę po śmierci;

4) przywilej dostąpienia wielu odpustów

5) przywilej szczególnej opieki Najświętszej Maryi Panny we wszystkich niebezpieczeństwach¹²⁸.

Statuty bractwa bardzo dokładnie określały również, kto mógł należeć do bractwa i jakie powinien spełniać warunki. Do bractwa mógł należeć katolik, zarówno mężczyzna i kobieta, bez względu na wiek, odznaczający się nienagannym życiem. Ponadto każdy musiał zapłacić takse, tj. opłatę na rzecz bractwa¹²⁹. Wśród różnych przepisów bractwa, znalazł się również i taki, który mówi o wydaleniu z bractwa z powodu zgorszenia lub prowadzenia niemoralnego życia¹³⁰. Reasumując powyższe dane, można także wysunąć wniosek, iż do bractwa należało zawsze dość liczna grupa wiernych, o czym informują zachowane materiały archiwalne¹³¹.

Bractwo istniało również przy klasztorze we Fradzie¹³² i Sokalu¹³³.

¹²⁸ Tamże, s. 6 nn.

¹²⁹ Tamże, s. 11. Zachowały się niektóre księgi składek członków bractwa oraz dochodów i wydatków z działalności bractwa, które ukazują wiele cennych danych odnośnie do składek i różnorodnych opłat. APBK rkps sygn. VI-f-7 Księga rachunkowa Bractwa Szkaplerza św. przy kościele Bernardynów w Leżajsku s. 2–45; APBK rkps sygn. VI-f-8 „Tę książkę, tj. rejestr przychodów i rozchodów Bractwa Szkaplerza św. przy kościele XX. Bernardynów w Leżajsku sprawiono za promotora W. Księdza Symforiana Gdowskiego byłego tu natenczas magistra nowicjuszów i kaznodziei, starszych zaś tego bractwa Józefa Deca, Stanisława Niemczyckiego, Jana Garbackiego i Jana Kisielewicza roku 1872”, s. 3–52.

¹³⁰ Kronika na ten temat pisze: *Zachowawszy się nieodpowiednio, lub gorszące wiodący życie, Brat lub Siostra, mają być przez X. Przełożonego Bractwa najpierw przywołani – w 4 oczy – a potem wobec starszych Bractwa upominani. Gdy to nie pomoże, mają być z urzędów Brackich – jeśli jakie posiadają – usunięci, a wreszcie z Bractwa wydalen. Prawo tej karności przysłuży tylko ks. Przełożonemu Bractwa.* Tamże, s. 14.

¹³¹ Zachowało się kilka ksiąg, które przekazują spisy członków bractwa w różnych latach działalności bractwa przy kościele Bernardynów w Leżajsku. Podajemy niektóre z nich, zaczynając od najstarszej, tj. od księgi z 1791 r. APBK rkps sygn. VI-e-2 Akta dotyczące spraw kościoła i konwentu Bernardynów w Leżajsku, s. 5–8; APBK rkps sygn. VI-f-3 I „Ten regestr bracki, s. 5–15; APBK rkps sygn. VI-f-4 „Ta książka sprawiona dla imion i nazwisk wpisujących się do Szkaplerza świętego, 1844 r. dnia 24 października”, s. 5–267; APBK rkps sygn. VI-f-5 „Książka wpisujących się do Bractwa Najśw. Maryi Panny Szkaplerza”, s. 3–296; APBK rkps sygn. VI-f-9 „Album braci i sióstr św. Szkaplerza N. Marii Panny z Góry Karmelu”, s. 16–581; APBK rkps sygn. VI-f-10 Spis członków Bractwa św. Szkaplerza N.M.P. przy kościele Bernardynów w Leżajsku, s. 3–281; APBK rkps sygn. VI-f-12 Spis członków Bractwa św. Szkaplerza N.M.P. przy kościele Bernardynów w Leżajsku, s. 3–216.

¹³² A. Chadam, *Fraga*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 60.

b. Bractwo Niepokalanego Poczęcia NMP

Innym bractwem maryjnym było Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Zachowane niektóre źródła bractwa przy klasztorze rzeszowskim pozwalają poznać działalność tego bractwa¹³⁴.

Bractwo to zostało zatwierdzone 16 sierpnia 1646 r. przez papieża Innocentego X, który nadał mu równocześnie liczne odpusty i przywileje. Szerzeniem kultu Niepokalanej oraz zakładaniem tych bractw zajmowali się przede wszystkim bernardyni, którzy w tym roku, tj. w 1646, uzyskali pozwolenie na zakładanie stowarzyszeń w swoich klasztorach. Bractwo miało czysto religijny i kulturowy charakter¹³⁵.

Bractwo to zostało zaprowadzone w kościele rzeszowskim w 1847 r. Na czele bractwa stał zawsze jeden z ojców, któremu pomagali w jego działalności wybrani członkowie zarówno wśród mężczyzn, jak i wśród kobiet. Mężczyźni wybierali spośród siebie: seniora¹³⁶, przeora, starszego brata¹³⁷, promotora, kantora, chorążego, podchorążego, nuncjusza¹³⁸.

W najstarszej zachowanej księdze napisano: *Senior Bractwa, jest to ieden z pomiędzy Braci przez nich samych na tę Godność obrany. Ten senior musi być najmoralniejszy, cnotliwy, szczerze i przykładowie pełniący wszystkie Obrządki Religijne, musi być wstrzeźliwy, umiejący zarządzać jaknajlepiej Nabożeństwem Bractwa, być dla niego wzorem i przykładem pełnienia obowiązków Braterskich, i bez wstydu czyli ambicji o Dobro tegoż Zgromadzenia się starać, i owszem przewodniczyć Onemu. – Na Seniora każdy z Braci może być obrany, który umie czytać i pisać, i który z rzetelności powszechnie jest znany. Ponieważ więc On przez wolne obranie Braci na tę najwyższą Godność obrany został, powinno całe Bractwo we wszystkim go słuchać, rozkazy przez niego dane wypeł-*

¹³³ A. Chadam, *Sokal, w: Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 344.

¹³⁴ APBK rkps XII-g-1 „Książka porządku Bractwa Niepokal. Poczęcia Najśc. Marii Panny 1847” przy kościele Bernardynów w Rzeszowie, 1847–1894; rkps XII-g-3 „Książka przychodu i wydatku Bractwa Niepokal. Poczęcia Najśc. Marii Panny w Rzeszowie u XX. Bernardynów”, 1847–1882; rkps XII-g-4 „Książka obrachunkowa z dochodów i rozchodów Bractwa Niepokal. Poczęcia NMP. Rzeszów”, 1866–1877; APBK (wg tymczasowego katalogu odnośnie Rzeszowa): rkps XII-g-5 Księga protokołów Bractwa Niepokalanego Poczęcia N. M. P. przy klasztorze Ojców Bernardynów w Rzeszowie, 1934–1948; rkps XII-g-6 Księga uchwał na kwartalnych zebraniach Bractwa Niepokalanego Poczęcia NMP przy klasztorze Ojców Bernardynów w Rzeszowie, 1944–1948.

¹³⁵ Cz. Bogdański, *Cześć Najświętszej Panny Maryi w zakonie OO. Bernardynów*, s. 467; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2 1573–1795–1932, Lwów 1933 s. 257. Organizowanie się czcicielki Maryi wokół obrazów, które słynęły cudami było znane już w średniowieczu. Grupy wiernych zawiązywały bractwa, sodalicje czy stowarzyszenia religijne. Zjawisko to stało się jeszcze bardziej powszechne, kiedy doszło do wzrostu czci cudownych obrazów oraz rozwoju ruchu pielgrzymkowego. K. Kuźmiak, dz.cyt., s. 22 nn.

¹³⁶ APBK rkps XII-g-1 Książka porządku Bractwa, s. 2.

¹³⁷ Tamże, s. 3.

¹³⁸ Tamże, s. 4.

niać, jako Oycza szanować i poważać; Od tych powinności żaden z Braci wziętym być nie może, bo tylko w uznawaniu tych powinności przez całe Bractwo Senior (choć by był bardzo młody) i z najniższego stanu, należyty porządek utrzymać może. Senior ma tylko za zezwoleniem Księdza Promotora lub Księdza Wikarego, Nabożeństwa prowadzić i ma wszystkie składki sam od Braci odbierać. Przy obieraniu Seniora oddaje mu się w ręce Pastorał, co znaczy, iż On jest Najstarszym ze Zgromadzenia, które w najlepszym porządku trzymać jest obowiązany. Obieranym bendzie co Rok na N. Panny Niepok. Poczęcie przy odbieraniu i otwieraniu Skarbony i obrachowaniu się z zebranych i wydanych pieniędzy; iako też przy odbieraniu Klucza od Kasy i bendzie także Obowiązkiem Seniora, aby podczas 40-Godzinnego Nabożeństwa Bractwo od Summy do Koronki po południu godzinę klęczeli, wraz Braci i Siostry¹³⁹.

Równie ważną funkcją w zarządzaniu bractwem była funkcja przeora bractwa. Powinien być *moralny, wstrzemięźliwy, szczerze i przykładowie pełniący Obrządki Religijne, [...] wzorem i przykładem w pełnieniu Obowiązków Brackich*. Jego obowiązkami w bractwie było: [...] *wzywać ze Seniosem Braci do Nabożeństw, do śpiewania, i do innych Religijnych obrządków; – Starać się o wszystkie potrzeby Bractwa; – Pilnować Światła i Skarbony tak, aby jaknajbardziej się pomnażały; – Przy otwieraniu Skarbony mieć być z Seniosem przytomni, i co Niedzielę i Święto sam z Promotorem po Kościele z tacą chodzić; – Ma prowadzić Rachunek wszystkich Pieniędzy i Światła Bractwa, i co Kwartał dokładnie go Seniorowi przedłożyć [...]. Przeor ma mieć pilność, ażeby Bracia i Siostry w czasie 40-Godzinnego Nabożeństwa podług Obowiązku Religijnego po skończonej Summie aż do Koronki po południu godzinę klęczeli. Przeorem mógł być każdy [...] umiejący czytać i pisać, choćby był młody i z niskiego stanu [...]. Wybierany był podczas obchodów święta Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny na jeden rok.*

Starszy brat [...] *ma równie iak Senior i Przeor Bractwa moralnością, wstrzemięźliwością, osobliwie zaś pilnością i dokładnością w wypełnianiu Obowiązków Bractwa odznaczać się. – On ma wszystko bez wstydu lub szemrania wykonywać, co Senior i Przeor zarządzą – ma rzetelnie prowadzić Rachunek Światła i Pieniędzy w Niedzielę i Święta na Tacy zebranych, za którą wraz z Przeorem w każdą Niedzielę i Święto chodzić po Kościele obowiązany jest. [...]. Starszy Brat bendzie się starał, aby podług Obowiązku Religijnego w czasie 40-Godzinnego Nabożeństwa Bracia i Siostry od Summy do Koronki za porządkiem godzinę klęczeli. Wybierany był podczas obchodów święta Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny na jeden rok¹⁴⁰.*

Promotor bractwa *oprócz moralności, pobożności, i pilności ma także łączyć w sobie zdatność w pisaniu i czytaniu, w prowadzeniu dozoru nad wszystkimi rze-*

¹³⁹ Tamże, s. 2.

¹⁴⁰ Tamże, s. 3.

czami Bractwa – i on ma modlitwy i zalecenia sam przyczytywać i Pieśni podczas Koronki zaczynać śpiewać. Obowiązkiem jego jest: Braci podczas śpiewania Koronki w potrzebne Książki zaopatrywać; nad nimi dozor mieć, i pilnować aby nie mało do śpiewania znajdowało się Braci. [...]. Urząd promotora był jednoroczny, wyborów dokonywano w święto Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny.

Kantor odpowiedzialny był za śpiew podczas nabożeństw w kościele. Jego obowiązkiem było również uczyć braci śpiewu.

Choraży opiekował się chorągwią bractwa i był zobowiązany do jej noszenia do kościoła podczas każdej niedzieli i święta.

Podchoraży ma się znajdować podczas każdej Processyi u O.O. Bernardynów, przy boku Chorążego, ma ubierać Chorągiew [...].

Nuncjusz był wybierany do różnych posług i potrzeb bractwa. [...]. Ma najwcześniej na każdą Koronkę przychodzić – świece rozdawać i nazad odbierać, – i znak do uwiadomienia wszystkich Nabożeństw na rozkaz Seniora pomiędzy Bracmi roznosić. [...]¹⁴¹.

Do zarządu bractwa kobiety wybierały: starszą siostrę¹⁴², promotorkę, kantorkę, serwitorkę, starszą pannę, przeoryszkę¹⁴³, chorażankę¹⁴⁴.

Starsza siostra miała czuwać nad porządkiem podczas nabożeństw w kościele, a zwłaszcza podczas procesji¹⁴⁵.

Do głównych obowiązków promotorki należało prowadzenie rejestru zebranych na tacę pieniędzy oraz czuwanie nad porządkiem śpiewów podczas nabożeństw.

Kantorka odpowiedzialna była za śpiew w bractwie. Miała obowiązek nauczać siostry śpiewu i wraz z nimi go ćwiczyć.

Starsza Panna ma przychodzić na każdą Koronkę, ma trzymać należyty porządek podczas niesienia Statuy w Processyach, ma pilnować, aby żadney z Panien na Koronce nie brakowało, ma chodzić co Niedzielę i Święto z Tacą – i dozor nad wszystkim prowadzić, i starać się aby Panny, które niosą Statuę, i jeżeli można to i reszta Panien podczas Processyi, osobliwie zaś w Święto Niep. Poczęcia N. Panny, w białych sukniach ubrane były i chusteczki lub szaliki niebieskie miały. [...].

Przeorysza ma być na każdej Koronce, i Processyi, [...]¹⁴⁶.

Chorażanka ma być na każdej Koronce, i podczas każdej Processyi ma nieść Chorągiew swoją, którą przy obieraniu swym na N. Panny Niepok. Poczęcie wraz ze Znakiem Niep. Poczęcia odbierze, i nad której ubiorem dozor mieć bendzie. [...].

¹⁴¹ Tamże, s. 4.

¹⁴² Tamże, s. 4.

¹⁴³ Tamże, s. 5.

¹⁴⁴ Tamże, s. 6.

¹⁴⁵ Tamże, s. 4.

¹⁴⁶ Tamże, s. 5.

Ponadto w księdze brackiej z 1847 r. napisano: *Jest to wszystkich zapisanych do Bractwa obowiązkiem, że w każdą wigilię do Matki Boskiej pościć maia i w oktawę Niep. Pocz. N. Maryi Panny do świętej spowiedzi przystępować maia*¹⁴⁷.

Bractwo było bardzo liczne. Twierdzić tak można na podstawie najstarszej księgi wpisowej członków bractwa, który prowadzony był od 2 sierpnia 1847 r. Rejestr ten prowadzony był jednak mało czytelnie i na jego podstawie nie można podać dokładnej liczby członków. Główną jego wadą było to, iż kolejni członkowie bractwa nie byli wpisywani do księgi według jednej numeracji ciągłej, lecz nowych braci i siostry wpisywano, począwszy od numeru 1. Ponadto w księdze tej nie odnotowywano zmarłych członków bractwa¹⁴⁸. Przez ten czas od początku zaprowadzenia bractwa do 1934 r. w jego szeregach było około 1500 członków¹⁴⁹.

Zachował się najstarszy spis inwentarza bractwa, począwszy od 1847 r. Członkowie bractwa posiadali m.in.: statwę Matki Bożej do noszenia, dwie chorągwie niebieskie, dwa pokrowce na chorągwie, dwie małe chorągiewki białe, obraz Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej, firanki do obrazu Matki Boskiej, stolik pod obraz Matki Boskiej, szafkę na obraz Matki Boskiej, pastorał, baldach, falbany do baldachu, katafalk, sześć drewnianych lichtarzy do katafalku¹⁵⁰.

Członkowie bractwa odbywali swoje posiedzenia, na których pod przewodnictwem ojca promotora, którym zazwyczaj był gwardian klasztoru, omawiane były najważniejsze sprawy, jak np. sprawy przyjęcia nowych członków, obchodu nabożeństw brackich, a zwłaszcza święta Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, wyboru nowych władz bractwa, składek. Spotkania odbywały się raz w miesiącu po sumie. Jako przykład można podać, iż podczas spotkania miesięcznego bractwa 4 lutego 1934 r. ojciec promotor wygłosił referat na temat obowiązków i przywilejów brackich. Zachęcił do gorliwości, a zwłaszcza do regularnego uczęszczania na nabożeństwa brackie¹⁵¹. Oprócz spotkań miesięcznych, odbywały się również spotkania zarządu bractwa, poświęcone również sprawom brackim, a zwłaszcza sprawom organizacyjnym¹⁵².

Członkowie bractwa prowadzili księgi, w których zapisywali swoje dochody i wydatki. Na dochód bractwa składały się przede wszystkim składki, które były zbierane w kościele podczas nabożeństw, mszach niedzielnych i świątecznych. Zebrane środki służyły do zaspokojenia wszystkich najważniejszych potrzeb

¹⁴⁷ Tamże, s. 6.

¹⁴⁸ APBK rkps XII-g-2 „Księga Bractwa, s. 1 nn. Ostatniego wpisu nowych siostr bractwa do tej księgi dokonano 15 sierpnia 1921 r. Tamże, s. 45.

¹⁴⁹ APBK rkps XII-g-5 Księga protokołów, s. 1.

¹⁵⁰ APBK rkps XII-g-2 Księga Bractwa, s. 122–124.

¹⁵¹ APBK rkps XII-g-5 Księga protokołów, s. 1. Więcej zob. tamże, s. 1 nn.

¹⁵² APBK rkps XII-g-6 Księga uchwał, s. 1 nn.

bractwa, jak np. zakupu książek, książeczek do nabożeństwa, świec, materiałów, płótna, tasiemek, lichtarzy¹⁵³.

Bractwo Niepokalanego Poczęcia NMP funkcjonowało również przy innych klasztorach, np.: w Krakowie¹⁵⁴, Warszawie¹⁵⁵, Łowiczu¹⁵⁶, Warcie¹⁵⁷, Krystynopolu¹⁵⁸, Zbarażu¹⁵⁹, Wilnie¹⁶⁰.

BRACTWA POD WEZWANIEM ŚWIĘTYCH PAŃSKICH

a. Bractwo Świętego Bernardyna

Wśród najstarszych bractw działających przy klasztorach bernardyńskich pierwsze miejsce zajmuje Bractwo pod wezwaniem św. Bernardyna, które zostało założone we Lwowie 1 września 1462 r. przez Bonawenturę Bawarczyka, wikariusza Prowincji Austro-Czesko-Polskiej¹⁶¹.

Działalność bractwa ukazuje jedyny zachowany rękopis, w którym znajduje się akt erekcyjny bractwa i spis członków¹⁶².

Zachowana księga bracka wymienia siedmiu gwardianów w związku z przyjmowaniem nowych członków. Byli to: w 1498 r. – Marcin, w 1520 r. – Jan Żuliński, około 1530 r. – Bernardyn z Kalisza, około 1540 r. – Jakub z Lipienicy, około 1560 r. – Szymon z Lipnicy, około 1570 r. – Gabriel z Bydgoszczy i Stefan z Poznania.

Na czele bractwa stali starsi wybierani przez całą społeczność, którzy podlegali w sprawach brackich zwierzchnictwu gwardiana klasztoru, sprawującego nad bractwem opiekę duchową. Do kompetencji starszych należało przyjmowanie nowych członków, których przed przyjęciem poddawano egzaminowi. Oni również zwoływali zebrania i im przewodniczyli. Organizowali również wspólne nabożeństwa, rozstrzygali spory i zarządzali kasą bractwa¹⁶³.

Działalność bractwa miała charakter ściśle religijny i społeczny. Pierwsza cecha wyrażała się tym, iż dążono przede wszystkim do podniesienia u swoich

¹⁵³ APBK rkps XII-g-3 „Książka przychodu i wydatku, s. 4 nn. Więcej zob. tamże, s. 1 nn.

¹⁵⁴ H.E. Wyczawski, *Kraków*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 160.

¹⁵⁵ W. Murawiec, *Warszawa (św. Anna)*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 403.

¹⁵⁶ A. Pabin, *Łowicz*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 205.

¹⁵⁷ K. Grudziński, *Warta*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 422.

¹⁵⁸ A. Chadam, *Krystynopol*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 168.

¹⁵⁹ A. Chadam, *Zbaraż*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 459.

¹⁶⁰ K. Grudziński, *Wilno*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 436.

¹⁶¹ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 156.

¹⁶² APBK rkps XXII-h-1 Spis członków Bractwa św. Bernardyna przy kościele Bernardynów we Lwowie, 1462–1568.

¹⁶³ H.E. Wyczawski, *Bractwo św. Bernardyna*, „Caritas”, R. 3, 1947, s. 312–313; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 158.

członków poziomu życia religijnego, co czyniono poprzez częsty udział w nabożeństwach i praktykach religijnych. Kładziono szczególny nacisk, aby wszyscy brali udział w pogrzebach zmarłych członków bractwa. Ich obowiązkiem było również 5 razy w ciągu roku brać udział w modlitwach za zmarłych członków bractwa, a mianowicie w suche dni kwartalne i w dzień zaduszny.

Bractwo nabrało również charakteru społecznego, gdyż niesło pomoc materialną ubogim, a także prowadziło własne sądownictwo. Sądy odbywały się w każdą pierwszą niedzielę miesiąca. Względem członków społeczności brackiej stosowano zawsze trzykrotne ewangeliczne napomnienie, kiedy to nie pomagało, wówczas dany brat lub siostra zostawała usuwana z bractwa.

Podstawą działalności charytatywnej bractwa była kasa bracka, która była zasilana składkami członków. Zamożniejsi musieli wpłacać co kwartał po groszu, od mniej zamożnych żądano pół grosza, a ubodzy byli zwalniani z opłat.

Część pieniędzy członkowie bractwa przeznaczali również na pokrycie swoich wydatków, związanych z funkcjonowaniem bractwa, jak np. na pokrycie kosztów używania światła w kościele podczas nabożeństw.

Do bractwa przyjmowano zasadniczo wszystkich bez względu na pochodzenie, co sprawiło, iż bractwo cieszyło się dużą popularnością. Wśród członków byli przedstawiciele szlachty, mieszczaństwa, jak i pospólstwa. Wpisywali się nie tylko członkowie pochodzący z najbliższych okolic, ale również i z dalszych, jak np. z Podola, Przemyśla, Przeworska, Kołomyi, Halicza, Trembowli, Sokala. Największy rozkwit bractwa trwał do około 1500 r. Później wstępowano coraz rzadziej. Ostatecznie bractwo to upadło w latach osiemdziesiątych XVI stulecia, a tych, którzy zostali, połączono z Bractwem św. Anny. Ogólnie do bractwa na przestrzeni jego istnienia wpisało się 559 rodzin oraz 457 pojedynczych członków¹⁶⁴.

Bractwo istniało tylko przy klasztorze we Lwowie.

b. Bractwo Świętej Anny

Innym bractwem, które należało do najwcześniejszych powstających przy klasztorach bernardynów było Bractwo Świętej Anny. Bractwo było jednym z najpopularniejszych na ziemiach polskich w XVI i XVII w.¹⁶⁵ Swoją genezę wywodziło od bractwa pod tym wezwaniem w Niemczech. Do Polski zostało przeszczepione w XV w. przez kolonistów niemieckich, którzy przebywali do wielkich miast Polski¹⁶⁶. Szczególnym promotorem bractwa byli kardynał Jerzy

¹⁶⁴ H.E. Wyczawski, *Bractwo św. Bernardyna*, s. 313–314; APBK rkps XXII-h-1 Spis członków Bractwa, s. 1 nn.

¹⁶⁵ Jako przykład warto podać, iż tylko na terenie diecezji przemyskiej bractwo św. Anny istniało w 27 parafiach. Zostało ono zaprowadzone na terenie wspomnianej diecezji przez biskupa Andrzeja Krzyckiego w 1525 r. H. Borcz, *Bractwa religijne w diecezji przemyskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, R. 28, 1981, z. 4, s. 88.

¹⁶⁶ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 156–157; W. Murawiec, dz.cyt., 144.

Radziwiłł¹⁶⁷ oraz Jan Dymitr Solikowski, arcybiskup lwowski obrządku łacińskiego¹⁶⁸. J.D. Solikowski założył w 1578 r. Bractwo Świętej Anny przy kościele Bernardynów w Warszawie, które w 1589 r. zostało podniesione do rangi arcybractwa przez papieża Sykstusa V z przywilejem erygowania konfraterni przy innych kościołach¹⁶⁹.

Bractwo miało swoje ustawy, które zredagował J.D. Solikowski. Miały na celu podniesienie poziomu moralnego i pogłębienie wiedzy religijnej swoich członków. Podkreślały, iż: *Kazdy ma umiec y rozumiec pacierz, pozdrowienie Archanielskie y Credo t. i. wyznanie wiary chrzescianskiej y Dziesięcioro Boze przykazanie*¹⁷⁰. Bracia i siostry powinni uczestniczyć we mszy św. wotywniej we wtorki, podczas której powinni rozmyślać o Męce Pańskiej. Zachęcano do częstej spowiedzi św., dawania jałmużny i służenia pomocą bliźniemu. Bracia powinni się również wystrzegać obmów i konfliktów między sobą oraz pijaństwa. Powinni również dwa razy w ciągu roku brać udział w nabożeństwie za zmarłych członków bractwa. Zalecano członkom bractwa szczególną troskę o czystość wiary katolickiej. W ustawach napisano: *Gdy slisym kogo albo przeciwko Kosciolowi Panskiemu powszechnemu chrzescianskiemu y nauce iego albo przeciwko Synowi Bozemu albo Duchowi s. albo przeciwko Swiętosciom albo przeciwko Swiętym Bozym mówiącego, nie pochwalac mu tego. Ale komu Bog dał naukę, na to mu gladcze odpowiedziec, ne stultus videatur sibi sapiens. A kto nie ma nauki, ma przedsie powiedziec, ze to mu się nie podoba, y to powiedziawszy, iesliby uporni tham ten był kacierz, wstac od niego*¹⁷¹. Bractwo miało charakter ascetyczny, przejawiający się w modlitwach wspólnotowych w kościele oraz modlitwie indywidualnej i w praktykach pokutnych.

Zajmowano się również działalnością charytatywną względem członków bractwa oraz innych potrzebujących¹⁷².

Bractwo obchodziło własny odpust w święto św. Anny, uzyskany w 1603 r.¹⁷³. Miało także swój zarząd, na którego czele stał brat starszy. Nad całością czuwał

¹⁶⁷ W. Murawiec, *Bernardyni warszawscy 1453–1864*, Kraków 1973, s. 144. Sylwetkę kardynała Jerzego Radziwiłła przedstawił W. Müller, *Radziwiłł Jerzy*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. A. Gąsiorowskiego, H. Markiewicza, E. Rostworowskiego, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 229–234.

¹⁶⁸ B. Siwiec, dz.cyt., s. 102; K. Doła, *Katalog arcybiskupów i biskupów rezydencjalnych metropolii i diecezji polskich obrządku łacińskiego*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. B. Kumora, t. 2, cz. 2, Poznań–Warszawa 1979, s. 266.

¹⁶⁹ K. Kuźmak, *Bractwa*, w: *Encyklopedia katolicka*, pod red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyka, Z. Sułkowskiego, t. 1, Lublin 1973, kol. 625–626.

¹⁷⁰ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 254.

¹⁷¹ Tamże, s. 254–255.

¹⁷² B. Siwiec, dz.cyt., s. 104; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 157–158.

¹⁷³ W. Murawiec, dz.cyt., s. 144.

opiekun, którym zazwyczaj był kapłan¹⁷⁴. Bractwo w odróżnieniu od zakonu mogło posiadać majątek¹⁷⁵.

Bractwo św. Anny skupiało w swoich początkach wielu ważnych osobistości, jak Annę Jagielonkę, króla Zygmunta III, hetmana Jana Zamoyskiego, Radziwiła Sierotkę, Lwa Sapiechę, Mikołaja Paca oraz wielu biskupów, duchownych świeckich i zakonnych. Warto w tym miejscu podkreślić, iż bractwo szczególnie rozwijało się w końcu XVI i w drugiej połowie XVII w. Najwięcej członków w tym okresie rekrutowało się spośród szlachty i mieszczaństwa. Magnaci i przedstawiciele z tzw. pospólstwa stanowili mniejszość. Kryzys w bractwie nastąpił w XVIII w. Bractwo posiadało własne uposażenie, które przekazali na rzecz bractwa możni protektorzy¹⁷⁶.

Bractwo św. Anny działało również przy innych klasztorach, w Krakowie¹⁷⁷, Opatowie¹⁷⁸, Kijowie¹⁷⁹, Przeworsku¹⁸⁰, Samborze¹⁸¹, Lwowie¹⁸², Lublinie¹⁸³.

b. Bractwo Świętego Michała Archanioła

Bernardyni w swojej bogatej historii podejmowali się również działalności wśród żołnierzy, czego wyrazem było założenie w 1596 r. przez gwardiana lwowskiego – o. Marcina z Bydgoszczy – bractwa żołnierskiego pod wezwaniem św. Michała Archanioła¹⁸⁴.

Celem stowarzyszenia była troska o dobro duchowe żołnierzy oraz pielęgnowanie cnót chrześcijańskich, a także niesienia ratunku zagrożonej Ojczyźnie w każdym jej niebezpieczeństwie¹⁸⁵.

Marcin z Bydgoszczy (zwany Piwko) opracował dla bractwa specjalny modlitewnik. W pierwszej jego części zawarł wiadomości historyczne o zało-

¹⁷⁴ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 157–158; W. Bochnak, *Religijne stowarzyszenia katolików świeckich w archidiecezji wrocławskiej od XVI wieku do 1810 r.*, Wrocław 1983, s. 112; B. Panek, *Bractwo Szkaplerza świętego przy kościele OO. Karmelitów na Piasku w Krakowie do końca XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, R. 10, 1963, z. 3, s. 50.

¹⁷⁵ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 158.

¹⁷⁶ W. Murawiec, dz.cyt., s. 145–146.

¹⁷⁷ H.E. Wyczawski, *Kraków*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 160.

¹⁷⁸ K. Grudziński, *Opatów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 242.

¹⁷⁹ H. E. Wyczawski, *Kijów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 136.

¹⁸⁰ A. Chadam, *Przeworsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 279.

¹⁸¹ Tenże, *Sambor*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 312.

¹⁸² H.E. Wyczawski, *Lwów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 193.

¹⁸³ Tenże, *Lublin*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 190.

¹⁸⁴ Marcin z Bydgoszczy, zwany Piwko (†1639) wstąpił do zakonu w 1590 r. W klasztorach spełniał różne urzędy. Był twórcą bractwa żołnierskiego, dla którego ułożył podręcznik z informacjami jego powstaniu. Zmarł we Lwowie 11 marca 1639 r. H.E. Wyczawski, *Marcin z Bydgoszczy*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 386.

¹⁸⁵ K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny* (mps w APBK sygn. RGP-k-111), s. 86.

zeniu bractwa, jego statut, wykaz odpustów, sposoby przyjmowania nowych kandydatów oraz modlitwy brackie wraz z opisem historii walki św. Michała Archanioła z księciem ciemności. W drugiej części modlitewnik zawierał tekst Godzinek o św. Michale nadzór kapłańskiego officium, a także inne modlitwy, jak psalmy i litanie¹⁸⁶.

O popularności bractwa przekonują chociażby kolejne wydania modlitewników brackich. Jednym z nich był wydany w Krakowie w 1612 r. przez o. Marcina Postękałskiego pt. *Officium albo Godzinki Michała Świętego skrócone dla tych, którym zabawy insze są przekorą do dłuższej modlitwy, częścią z brewiarza, częścią z Pisma św. Zebrane*. Wydanie to bardzo szybko się rozeszło. W 1618 r. ukazuje się ponowne wydanie, ale już nieco poszerzone przez samego wydawcę i dedykowane Mikołajowi Zebrzydowskiemu, który odznaczał się szczególnym nabożeństwem do św. Michała i sam był inicjatorem zaprowadzenia tego bractwa przy klasztorze Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej. Kolejne wydanie modlitewnika nastąpiło w 1618 r. i podobnie jak wcześniejsze zostało poszerzone przez wydawcę o dwie części i dedykowane Annie Lubomirskiej, kasztelance wojnickiej. W 1755 r. został wydany przez Jana Kapistrana Połanieckiego, gwardiana kalwaryjskiego kolejny modlitewnik pt. *Archangielska Michała S. Archi – konfraternia*¹⁸⁷.

Członkowie bractwa dzielili się na chorągwie. Na ich czele stali chorążowie, którymi byli kapłani zakonni, wyznaczeni na to stanowisko przez zarząd prowincji. Zapisywanie i przyjmowanie nowych członków do chorągwi odbywało się tylko w kościołach bernardyńskich, gdyż tylko bernardyni mieli przywilej Stolicy Apostolskiej odnośnie do prowadzenia tego bractwa.

Statut zalecał członkom 40-godzinny post przed uroczystością św. Michała, która przypadała 29 września. Ponadto należało odmówić codziennie na klęczkach modlitwę ułożoną przez św. Franciszka z Asyżu: „Chwalimy Cię, Panie Jezu, tu i we wszystkich Twoich kościołach...”. Statut nakazywał, aby otaczano opieką duchową ubogich i podupadłe rodziny żołnierskie, które na skutek działań wojennych straciły majątek, zdrowie i nie mogli wypełniać już swojego zawodu. W każdy czwartek były odprawiane nabożeństwa, podczas których modlono się za wszystkich członków, a w specjalny sposób za tych, którzy pełnili służbę dla Ojczyzny. Za zmarłych odprawiano raz w miesiącu mszę św.¹⁸⁸.

Bractwo to istniało również przy klasztorach w Kijowie¹⁸⁹, Łubniach¹⁹⁰ i Zasławiu¹⁹¹.

¹⁸⁶ Tamże, s. 87; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 250; I. Chodyniecki, *Historia miasta Lwowa*, Lwów 1829 s. 375.

¹⁸⁷ K. Grudziński, *Bernardyni w służbie Ojczyzny*, s. 88–89.

¹⁸⁸ Tamże, s. 90nn; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 251.

¹⁸⁹ H.E. Wyczawski, *Kijów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 136.

¹⁹⁰ H.E. Wyczawski, *Łubnie*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 210.

¹⁹¹ H.E. Wyczawski, *Zasław*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 452.

c. Bractwo Paska Świętego Franciszka

Innym bractwem, które istniało przy klasztorach bernardyńskich, było Bractwo Paska św. Franciszka. Ustanowione zostało w Asyżu w 1585 r.¹⁹². Bractwo pierwotnie powstawało przy klasztorach franciszkanów konwentualnych¹⁹³. Do Polski zostało przeszczepione w następnym roku, tj. w 1587. Wtedy bractwo istniało przy klasztorze krakowskich bernardynów¹⁹⁴. W tym też roku papież Sykstus V pozwolił obserwantom na zakładania tego bractwa, z zastrzeżeniem, że mogą zakładać bractwo tylko w tych miejscowościach, gdzie nie posiadają swoich klasztorów franciszkanie konwentualni¹⁹⁵.

Celem bractwa było szerzenie kultu Męki Pańskiej i czci św. Franciszka z Asyżu oraz zachowanie wstrzeźliwości i czystości. W chwili przyjęcia do bractwa nowego członka kapłan zwraca się do niego tymi słowami: *Weźmij bracie (siostrzo) pasek św. O. Franciszka jako znak wstrzeźliwości i czystości, aby biodra twoje były pszepasane. W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego. Amen*¹⁹⁶.

Ustawy brackie w Leżajsku potwierdzały, iż kaplicą bracką była kaplica i ołtarz św. Franciszka w kościele. Członkowie podczas zebrań brackich i nabożeństw w kościele zbierali dobrowolne ofiary na opłacenie nabożeństw brackich za zmarłych członków, różnych dekoracji w kościele oraz wsparcie materialne potrzebujących członków bractwa. Odnośnie do wyborów zarządu, informowały, iż powinny odbywać się one co trzy lata pod przewodnictwem przełożonego bractwa¹⁹⁷.

Członkowie bractwa mogli zyskiwać liczne odpusty, nadawane im przez Stolicę Apostolską. Wszystkie nadawane od początku odpusty dla bractwa odnowił i zatwierdził w 1673 r. papież Klemensa X. Wśród nich były następujące odpusty: odpust zupełny w dniu przyjęcia do bractwa, odpust zupełny w główne święto bractwa, jeżeli po przyjęciu Komunii św. nawiedzą kaplicę bractwa i odmówią modlitwy w intencji Kościoła, odpust zupełny w godzinie śmierci, jeżeli żałują za swoje grzechy. Ponadto członkowie mogli zyskiwać odpusty, jeżeli po przyjęciu sakramentu pokuty i Komunii św. nawiedzą kościół franciszkański i odmówią modlitwę w intencji Ojca Świętego w następujące święta: św. Franciszka, św. Antoniego z Padwy, św. Bonawentury, św. Ludwika biskupa, św. Bernardyna ze Sieny, św. Klary, ran św. Franciszka, św. Dydaka, św. Piotra z Alkantary, św. Męczenników franciszkańskich, św. Ludwika króla

¹⁹² J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*, w: *Kościół w Polsce w XVI–XVIII w.*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 2, Kraków 1970, s. 708.

¹⁹³ B. Siwiec, dz.cyt., s. 105; K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2 s. 257.

¹⁹⁴ K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 2, Kraków 1938, s. 289.

¹⁹⁵ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 257.

¹⁹⁶ APBK rkps VI-f-35 Album Braci i Sióstr Arcybractwa Paska św. Franciszka z Asyżu przy kościele Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1897–1927 s. 7.

¹⁹⁷ Tamże, s. 11.

i św. Elżbiety z Turyngii. Ponadto mogą również zyskać odpusty, uczestnicząc w comiesięcznej procesji bractwa, w innych nabożeństwach brackich, jak również za wspomnienie potrzebującego¹⁹⁸.

Każdy z członków bractwa, aby móc korzystać z przyznanych odpustów musiał być przyjęty w poczet bractwa, przyjmując poświęcony pasek wykonany z konopi, lnu lub bawełny. Musiał wpisać swoje imię do księgi bractwa oraz nosić zawsze pasek franciszkański. Dodać należy, iż pasek mógł być noszony na ciele lub na ubraniu i miał ciągle przypominać powrozy i łańcuchy jakimi wiązano Pana Jezusa¹⁹⁹. W dniu 2 czerwca 1603 r. Klaudiusz Rangoni, nuncjusz papieski, pozwolił w czasie uroczystości brackich urządzać procesje z wystawianiem Najświętszego Sakramentu. Bractwo miało charakter typowo franciszkański, gdyż powstawało tylko przy kościołach franciszkańskich²⁰⁰.

O działalności bractwa zachowało się mało wiadomości. Było to liczne bractwo, co potwierdza zachowana księga w Leżajsku, która w latach 1897–1927 wymienia łącznie 5656 braci i sióstr²⁰¹. Można przypuszczać, iż rekrutowali się oni z okolicznych wsi i miasteczek.

Bractwo istniało także m.in.: w Dubnie²⁰², Husiatyniu²⁰³, Leszniowie²⁰⁴, Radecznicy²⁰⁵, Rzeszowie²⁰⁶, Przeworsku²⁰⁷.

d. Pobożne Stowarzyszenie Świętego Antoniego z Padwy

Bardzo popularnym stowarzyszeniem wiernych, które działało przy klasztorach bernardyńskich było Pobożne Stowarzyszenie św. Antoniego²⁰⁸. Warto w tym miejscu wspomnieć, iż większość stowarzyszeń pod wezwaniem św. Antoniego na ziemiach polskich było założonych przez bernardynów. Przy kościele Bernardynów w Kownie bractwo św. Antoniego istniało już w 1542 r.²⁰⁹. Najwięcej bractw powstało jednak w XVII i XVIII w., m.in. w Bydgoszczy²¹⁰, Toruniu²¹¹, Kobylinie²¹²,

¹⁹⁸ Tamże, s. 8–9.

¹⁹⁹ Tamże, s. 10.

²⁰⁰ B. Siwiec, dz.cyt., s. 106.

²⁰¹ APBK rkps VI-f-35 Album Braci i Sióstr, s. 105.

²⁰² H. E. Wyczawski, *Dubno*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 51.

²⁰³ A. Chadam, *Husiatyn*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 91.

²⁰⁴ A. Chadam, *Lesznów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 172.

²⁰⁵ A. Chadam, *Radecznica*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 285.

²⁰⁶ W. Murawiec, *Rzeszów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 308.

²⁰⁷ A. Chadam, *Przeworsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 279.

²⁰⁸ W. Murawiec, *Leżajsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 182.

²⁰⁹ W. Murawiec, *Kowno*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 151.

²¹⁰ A. Pabin, *Bydgoszcz*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 37.

²¹¹ H.E. Wyczawski, *Toruń*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 383.

²¹² S. Tomczak, *Kobylin*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 138.

Samborze²¹³, Tarnowie²¹⁴ i Lublinie²¹⁵. O powstawaniu bractw antoniańskich decydowało przede wszystkim utrwalenie się kultu św. patrona przez cześć do obrazów św. Antoniego²¹⁶, nabożeństwa²¹⁷, druki²¹⁸ oraz objawienia prywatne, które stały się inspiracją do powstania sanktuariów ku czci św. Antoniego, np. w Radecznicy²¹⁹.

Wszystkie bractwa i stowarzyszenia antoniańskie miały jednolitą strukturę organizacyjną. Były to przede wszystkim stowarzyszenia ascetyczno-kultowe, pozostające w kręgu duchowości franciszkańskiej. Jednakże trzeba podkreślić, iż podejmowały również liczne zadania społeczne, a zwłaszcza działalność charytatywną²²⁰. Ogólnie można stwierdzić, iż dla członków konfraterni św. Antoniego podstawowymi praktykami religijnymi było codzienne odmawianie ustalonych modlitw, cotygodniowy udział we mszy św. oraz spowiedź św. i Komunia św. w główne uroczystości patronalne, które obchodzono 13 czerwca i 15 lutego. W wigilie świąt brackich obowiązywał post, który był również zalecany w czasie dowolnych obranych wtorków ku czci św. Antoniego²²¹.

Pobożne Stowarzyszenie św. Antoniego z Padwy zostało erygowane 13 lutego 1894 r. przez papieża Leona XIII przy bazylice św. Antoniego w Rzymie. Celem bractwa była przede wszystkim chwała Boża, dziękczynienie Bogu za dar św. Antoniego oraz rozwijanie kultu świętego. Stowarzyszenie podejmowało również działalność charytatywną. Na mocy dekretu Stolicy Apostolskiej podlegało generałowi Zakonu Braci Mniejszych. W poszczególnych zaś prowincjach zakonnych ministrom prowincjalnym, którym przysługiwało prawo wyznaczania dyrektorów stowarzyszenia, działającego przy klasztorach obserwanckich i reformackich. Istniały krajowe dyrektoriaty, do których zadań należało przesyłanie do Rzymu sprawozdań z działalności stowarzyszeń lokalnych²²².

W Polsce Pobożne Stowarzyszenia św. Antoniego z Padwy powstawały od 1895 r. Najwcześniej rozpoczęły działalność stowarzyszenia we Lwowie i Prze-

²¹³ A. Chadam, *Sambor*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 312.

²¹⁴ B. Siwiec, dz.cyt., s. 108; A. Chadam, *Tarnów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 376; S. Salaterski, *Sieć i działalność bractw religijnych w Prepozyturze tarnowskiej do 1772 r.*, „Nasza Przeszłość”, t. 71, 1989, s. 164–165; K. Grudziński, *Pięćsetlecie OO. Bernardynów w Tarnowie 1459–1959*, Kraków 1960, s. 7.

²¹⁵ A. Chadam, *Lublin*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 189.

²¹⁶ K. Kuźmak, dz.cyt., s. 299. Odnośnie do malarstwa warto zapoznać się z najnowszym opracowaniem malarstwa o. Franciszka Lekszycyckiego autorstwa Janiny Dzik, a zwłaszcza z katalogiem prac artysty, w którym wymienione zostały wszystkie namalowane obrazy św. Antoniego. J. Dzik, *Franciszek Lekszycycki malarz religijny baroku*, Kalwaria Zebrzydowska 1998, s. 117–152.

²¹⁷ K. Kuźmak, dz.cyt., s. 297.

²¹⁸ Tamże, s. 297–298.

²¹⁹ A. Chadam, *Radecznicza*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 284; A. Chadam, *Święty Antoni. Życie i nabożeństwo*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 41n.

²²⁰ Tamże, s. 295–296.

²²¹ Tamże, s. 300.

²²² Tamże, s. 303.

myślu, a w roku następnym, tj. 1896, w Krakowie i Tarnowie. Wtedy zaczęły powstawać stowarzyszenia przy większości bernardyńskich klasztorów. Były to następujące klasztory: Alwernia²²³, Brzeżany²²⁴, Dukla²²⁵, Gwoździec²²⁶, Kalwaria Zebrzydowska²²⁷, Krystynopol²²⁸, Leśniów²²⁹, Leżajsk²³⁰, Przeworsk²³¹, Rzeszów, Sambor²³², Sokal²³³, Tarnów²³⁴ i Zbaraż²³⁵. Przy trzech klasztorach, a mianowicie we Lwowie, Krakowie i Tarnowie utworzono krajowe komisariaty stowarzyszenia²³⁶. Stowarzyszenia św. Antoniego były aprobowane przez miejscowych biskupów, którzy niejednokrotnie stawali się ich pierwszymi członkami, jak np. kardynał Jan Puzyna²³⁷ w Krakowie, biskup Ignacy Łoboz²³⁸ w Tarnowie czy we Lwowie arcybiskup Seweryn Morawski²³⁹. Wśród członków wyróżnić można wielu kapłanów i zakonników oraz duchownych innych obrządków katolickich, jak np. bazylianin ks. Ralko, należący do stowarzyszenia w Brzeżanach, czy ks. Józef Teodorowicz późniejszy arcybiskup lwowski obrządku ormiańskiego. Wśród chętnych do bractwa było wielu przedstawicieli Polonii amerykańskiej oraz europejskiej. Wszyscy członkowie stowarzyszenia na mocy przywileju papieskiego korzystali z duchowych zasług i modlitw zakonu franciszkańskiego. Również w soboty w bazylice rzymskiej św. Antoniego odprawiano kilka mszy św. w intencji wszystkich członków bractwa²⁴⁰.

Bractwo miało swoje czasopismo, którym był „Głos Świętego Antoniego z Padwy”. Czasopismo było redagowane przez o. Norberta Golichowskiego w Krakowie. Pismo miało duży zasięg. Było wysyłane do Wielkopolski, na Warmię, Litwę i na Śląsk. W Austro-Węgrach pismo docierało do 160, a na Śląsku do 37

²²³ Tamże, s. 304.

²²⁴ W. Murawiec, *Brzeżany*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 31.

²²⁵ K. Grudziński, *Dukla*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 56.

²²⁶ A. Chadam, *Gwoździec*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 88.

²²⁷ K. Kuźmak, dz.cyt., s. 304.

²²⁸ A. Chadam, *Krystynopol*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 168.

²²⁹ K. Kuźmak, dz.cyt., s. 304.

²³⁰ W. Murawiec, *Leżajsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 182.

²³¹ A. Chadam, *Przeworsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 283.

²³² K. Kuźmak, dz.cyt., s. 304.

²³³ A. Chadam, *Sokal*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 350.

²³⁴ B. Siwiec, dz.cyt., s. 108.

²³⁵ A. Chadam, *Zbaraż*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 456.

²³⁶ K. Kuźmak, dz.cyt., s. 304.

²³⁷ Tamże, s. 304. Sylwetkę kardynała Jana Puzyny przedstawił J. Kracik, *Puzyna Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. A. Gąsiorowskiego, H. Markiewicza, E. Rostworowskiego, t. 29, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 488–491.

²³⁸ K. Kuźmak, dz.cyt., s. 304.

²³⁹ Tamże, s. 304. Sylwetkę arcybiskupa Seweryna Morawskiego przedstawił B. Kumor, *Morawski Seweryn*, w: *Polski słownik biograficzny*, pod red. H. Markiewicza, A. Pilcha, E. Rostworowskiego, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, s. 742–743

²⁴⁰ K. Kuźmak, dz.cyt., s. 305.

miejsowości. „Głos Świętego Antoniego” nie tylko informował na temat stowarzyszenia i jego działalności, lecz był przede wszystkim organem prasowym o wielkim znaczeniu narodowym. Pismo docierało do Polaków przebywających pod zaborami, wyzwalając nadzieję na niepodległość i wolność²⁴¹.

Stowarzyszenie od samego początku swojej działalności zaangażowało się w działalność charytatywną pod nazwą „Chleb św. Antoniego”. Działalność ta powstała w Tuluzie w 1888 r. Polegała ona na zbieraniu datków pieniężnych na rzecz ubogich. Z czasem akcja dobroczynna „Chleb św. Antoniego” przekształciła się w odrębną organizację antoniańską²⁴².

O działalności bractwa w Leżajsku zachowało się mało wiadomości. Zachowały się dwie księgi, w których zamieszczone zostały wykazy członków bractwa oraz ich miejsca zamieszkania. Pierwsza księga obejmowała lata 1895–1927. W wykazie braci i sióstr liczba członków bractwa była bardzo wysoka, co świadczyło o wielkiej popularności św. Antoniego w Leżajsku i okolicy. Ogólna liczba wynosiła 10 377 członków²⁴³. Pochodzili oni zazwyczaj z okolicznych wiosek i miejscowości, chociaż byli także członkowie z dalszych okolic. Można przykładowo wymienić następujące miejscowości: Żołynia, Przychojec, Maleniska, Grodzisko, Wierzawice, Kamień, Jelna, Rudnik Leżajsk, Jastrzębiec, Brzoza Królewska, Łętownia, Biedaczów, Zarzecze, Jarosław, Wólka Brzyska Wola, Rymanów Dębica, Wola Żarczycka, Lipowiec, Pisklaków, Wola Stadnicka²⁴⁴ oraz Mościska, Sokal, Kolbuszowa, Nisko, Rudy Łańcuckie Sokołów, Ulanów, Rakszawa Kraków, Alwernia, Lwów, Zbaraż i Sambor²⁴⁵. Przeważnie członkowie bractwa pochodzili z diecezji przemyskiej, lubelskiej i tarnowskiej²⁴⁶, aczkolwiek pochodzili również z diecezji krakowskiej i lwowskiej²⁴⁷. Wzrost liczbowy członków stowarzyszenia przedstawiał się imponująco: w 1885 r. zapisało się 415 członków, w 1886 r. było już 1449 członków²⁴⁸, w 1897 r. – 1842 i w 1898 r. – 2280²⁴⁹. W 1909 r. było już 7255 osób, by ostatecznie osiągnąć w 1927 r. 10 377 członków²⁵⁰.

Druga księga podawała również spis członków Pobożnego Stowarzyszenia św. Antoniego i obejmowała lata 1923–1931²⁵¹. Spis ten prowadzony był niez-

²⁴¹ Tamże, s. 305–306. Sylwetkę Norberta Golichowskiego przedstawił Romuald Gustaw. R. Gustaw, *Golichowski Norbert*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8, s. 220–221.

²⁴² K. Kuźmak, dz.cyt., s. 306.

²⁴³ APBK rkps VI-f-12 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia pod wezwaniem św. Antoniego w Leżajsku, 1895–1927 s. 216.

²⁴⁴ Tamże, s. 1n.

²⁴⁵ Tamże, s. 57 nn.

²⁴⁶ Tamże, s. 21 nn.

²⁴⁷ Tamże, s. 123 nn.

²⁴⁸ Tamże, s. 14, 49.

²⁴⁹ Tamże, s. 62, 77.

²⁵⁰ Tamże, s. 144, 216.

²⁵¹ APBK rkps VI-f-13 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia św. Antoniego przy kościele Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1923–1931 s. 150.

leżnie od spisu w pierwszej księdze, ponieważ nazwiska członków nie powtarzały się w obydwu księgach²⁵². Świadczyło to o tym, iż liczba członków bractwa była jeszcze większa od tej, którą podano wyżej²⁵³. Wartość tych ksiąg polega na tym, iż podawano wykazy poszczególnych członków oraz okoliczności, w których dokonywano wpisów nowych członków. Zazwyczaj były to odpusty, na które przybywały rzesze wiernych. Najwięcej wpisów dokonywano w czasie odpustu w Zielone Świąta²⁵⁴, św. Antoniego²⁵⁵, Matki Bożej Anielskiej²⁵⁶, Wniebowzięcia NMP²⁵⁷ i Narodzenia NMP²⁵⁸.

ZAKOŃCZENIE

Działalność bractw i stowarzyszeń religijnych, które działały przy klasztorach bernardyńskich skłania do stwierdzenia, iż odgrywały znaczącą rolę w życiu religijnym i społecznym wiernych. Dawały członkom możliwość dążenia do ożywienia własnego życia duchowego, a przez nich i innym wiernym danej społeczności lokalnej. Bractwa prowadziły również działalność społeczną, głównie charytatywną, dbając o najbardziej potrzebujących.

THE BERNARDINES, AS ONE OF THE FRANCISCAN PROVINCES IN POLAND, WAS FOUNDED IN 1453 BY ST. JOHN KAPISTRAN, AN ITALIAN MISSIONAIRE AND GREAT REFORMER OF ST. FRANCIS OF ASSISI MINOR BROTHERS ORDER

From the very beginning of their activity, they focused mainly on chaplaincy in its wide sense.

Apart from celebrating Holy Masses, administering other sacraments and preaching the word of God, the Bernardines were the guardians of Our Lady sanctuaries (Kalwaria Zebrzydowska, Leżajsk, Rzeszów, Skępe), passion sanctuaries (Kalwaria Zebrzydowska, Góra Kalwarii near

²⁵² Tamże, s. 1n; APBK rkps VI-f-12 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 1 n.

²⁵³ APBK rkps VI-f-13 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 150; APBK rkps VI-f-12 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 216.

²⁵⁴ APBK rkps VI-f-13 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 43 n.

²⁵⁵ Tamże, s. 12–13.

²⁵⁶ Tamże, s. 31–32.

²⁵⁷ APBK rkps VI-f-12 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 209 n; APBK rkps VI-f-13 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 32n.

²⁵⁸ APBK rkps VI-f-13 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 15n; APBK rkps VI-f-12 Spis członków Pobożnego Stowarzyszenia, s. 202n. Warto wspomnieć również o innym przejawie kultu ku czci św. Antoniego, a mianowicie o zamawianiu *Si qærisu*, tj. responsorium ku czci św. Antoniego. Responsorium było zamawiane przez wiernych w pewnych intencjach, które zostawało odśpiewane przez zakonników klasztoru. APBK rkps VI-f-44 Księga czcicieli św. Antoniego, zamawiających „Si qæris” [responsorium ku czci Świętego] w różnych potrzebach, w kościele Ojców Bernardynów w Leżajsku, 1954–1956 s. 1 nn.

Warsaw), the Suffering Jesus sanctuaries (Alwernia, Tarnów, Paradyż) and St. Anthony sanctuaries (Radecznica, Sambor, Zbaraż).

The Bernardines led numerous fraternities and religious associations, such as the Tertiary Order of St. Francis, the Fraternity of the Blessed Virgin Mary Scapular, the Fraternity of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, St. Bernardine's Fraternity, St. Anna's Fraternity, St. Michael Archangel's Fraternity and the Religious Association of St. Anthony of Padua.

These fraternities and associations played a significant role in shaping the religiousness of the faithful.

The present article synthetically depicts the activity of the said fraternities in the light of the preserved archival materials.